

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε, κατὰ τὸν A. Chaignet¹³⁹, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης. Τὸ «περὶ ψυχῆς» σύγγραμμα αὐτοῦ, ἂν δὲν ἔλυσεν, ἔθεσεν ὅμως πάντα σχεδὸν τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα.¹⁴⁰ Σκόπιμον συνεπῶς εἶναι ὅπως τὴν τελολογικὴν περὶ ψυχικοῦ βίου ἀντίληψιν αὐτοῦ παρακολοθήσωμεν καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν λειτουργιῶν.

α) Ἡ σκοπιμότης τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν

Γνωστικὰς λειτουργίας διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν αἴσθησιν, τὴν φαντασίαν, τὴν μνήμην καὶ τὴν νόησιν. Ἐκ τούτων σημαντικωτέραν διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ζῶου θεωρεῖ τὴν αἴσθησιν. Τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς ἀποδεικνύει δι' ἀλύσεως ἀρρήκτως συνδεομένων διανοημάτων, ἐν οἷς καὶ πάλιν διαλαμπει ὁ ὑπέροχος τοῦ Σταγειρίτου ὀρθολογισμὸς. «Τὸ ζῶον ἀναγκαῖον αἴσθησιν ἔχειν, εἴ μηθὲν μάτην ποιεῖ ἢ φύσις· ἔνεκά του γὰρ πάντα ὑπάρχει τὰ φύσει, ἢ συμπτώματα ἔσται τῶν ἔνεκά του. εἴ οὖν πᾶν σῶμα πορευτικόν, μὴ ἔχον αἴσθησιν, φθείροιτο ἂν καὶ εἰς τέλος οὐκ ἂν ἔλθοι, ὃ ἔστι φύσεως ἔργον· πῶς γὰρ θρέψεται;¹⁴¹» Ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἡ μᾶλλον ἀπαραίτητος λειτουργία εἶναι ἡ ἀφή, ἄνευ τῆς ὁποίας διακυβεύεται ἐπικινδύνως αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὀργανισμοῦ. «Ἐπεὶ τὸ ζῶον σῶμα ἔμψυχόν ἐστι, σῶμα δὲ ἅπαν ἄπτόν, ἄπτὸν δὲ τὸ αἰσθητὸν ἀφῆ, ἀνάγκη καὶ τὸ τοῦ ζῶου σῶμα ἄπτικόν εἶναι, εἴ μέλλει σώζεσθαι τὸ ζῶον· αἱ γὰρ ἄλλαι αἰσθήσεις δι' ἑτέρων αἰσθάνονται, οἷον ὄσφρησις ὄψις ἀκοή· ἄπτόμενον δέ, εἴ μὴ ἔξει αἴσθησιν, οὐ δυνήσεται τὰ μὲν φεύγειν τὰ δὲ λαβεῖν· εἴ δὲ τοῦτο, ἀδύνατον ἔσται σώζεσθαι τὸ ζῶον».¹⁴²

Οὐχ' ἥτιον σημαντικὴ ἀπὸ βιολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ἡ γεῦσις· «τὸ γὰρ ἡδὺ διακρίνει καὶ τὸ λυπηρὸν αὐτῇ περὶ τὴν τροφήν, ὥστε τὸ μὲν φεύγειν τὸ δὲ διώκειν»¹⁴³ Παραδέχεται κατὰ ταῦτα ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ ἡ νεωτέρα συγκριτικὴ ψυχολογία¹⁴⁴, ὅτι ἡ ἀφή καὶ ἡ γεῦσις εἶναι αἱ μᾶλλον πρωτόγονοι τῶν αἰσθήσεων.

Ἐνῶ δὲ αἱ δύο αὗται αἰσθήσεις εἶναι «ἀναγκαῖαι» εἰς πάντα τὰ ζῶα, αἱ ἄλλαι, «αἱ διὰ τῶν ἔξωθεν αἰσθήσεις... οἷον ὄσφρησις καὶ ἀκοή καὶ ὄψις» ὑπάρχουσα μόνον «τοῖς πορευτικοῖς αὐτῶν σωτηρίας ἔνεκεν... ὅπως διώκωσί τε προαισθανόμενα τὴν τροφήν καὶ φθαρτικὰ φεύγωσι».¹⁴⁵ Διὰ τὸ ἐν διαρκεῖ κινήσει εὐρισκόμενον ζῶον εἶναι ἀναπόδραστος ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίζη προληπτικῶς καὶ μακρόθεν τοὺς ἀπειλοῦντας αὐτὸ κινδύνους.

¹³⁹) Essai sur la Psychologie d' Aristote 1883 σελ. 573. ¹⁴⁰) Αὐτόθι 588. ¹⁴¹) Π. ψυχῆς Γ' 12, 434α 30—434β 2. ¹⁴²) Αὐτ. 10—18. ¹⁴³) Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν Α' 436β 16—18. ¹⁴⁴) A. Joussain Les sentiments et l' intelligence 1930 σελ. 39. ¹⁴⁵) Περὶ αἰσθ. Α, 436β 19—24.

Τὸ ζῶον «εἰ μέλλει σώζεσθαι, οὐ μόνον δεῖ ἀπτόμενον αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ καὶ ἀποθεῖν». ¹⁴⁶⁾ Ἐκ τῶν αἰσθήσεων τούτων «πρὸς μὲν τὰ ἀναγκαῖα κρείττων ἢ ὄψις καθ' αὐτήν, πρὸς δὲ νοῦν καὶ κατὰ συμβεβηκὸς ἢ ἀκοή. Διαφορὰς μὲν γὰρ πολλὰς καὶ παντοδαπὰς ἢ τῆς ὄψεως ἀγγέλλει δύναμις διὰ τὸ πάντα τὰ σώματα μετέχειν χρώματος, ὥστε καὶ τὰς κοινὰ διὰ ταύτης αἰσθάνεσθαι μάλιστα (λέγω δὲ κοινὰ σχῆμα καὶ μέγεθος, κίνησιν, ἀριθμόν) ἢ δ' ἀκοή τὰς τοῦ ψόφου διαφορὰς μόνον, ὀλίγοις δὲ καὶ τὰς τῆς φωνῆς». ¹⁴⁷⁾ Τὴν ὄρασιν ὡς τὴν κυριωτέραν πηγὴν τῶν γνώσεων παραδέχεται καὶ ὁ Πλάτων. «Ὅψις κατὰ τὸν ἐμὸν λόγον αἰτία τῆς μεγίστης ὠφελίας γέγονεν ἡμῖν, ὅτι τῶν γῶν λόγων περὶ τοῦ παντὸς λεγομένων οὐδεὶς ἂν ποιεῖ ἐρρήθη μήτε ἄστρον μήτε ἥλιον, μήτε οὐρανὸν ἰδόντων». ¹⁴⁸⁾ Ἡ ὀξύτης τῆς ὄρασεως ποικίλλει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη κατὰ τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τῶν ζῴων. Οὕτω τὰ μὲν «γαμφώνυχα» εἶναι «ὄξυωπά (ἄνωθεν γὰρ αὐτοῖς ἢ θεωρία τῆς τροφῆς, διὸ καὶ ἀναπέτονται ταῦτα μάλιστα τῶν ὀρνέων εἰς ὕψος), τὰ δ' ἐπίγεια καὶ μὴ πτητικά, οἷον ἀλεκτρούνες καὶ τὰ τοιαῦτα, οὐκ ὄξυωπά· οὐδὲν γὰρ αὐτὰ κατεπείγει πρὸς τὸν βίον». ¹⁴⁹⁾ Συγκρίνων τὸ ἀκουστικὸν πρὸς τὸ ὀπτικὸν πεδίον παρατηρεῖ ὅτι τὸ πρῶτον εἶναι εὐρύτερον τοῦ δευτέρου, διότι ἀκούομεν «οὐ μόνον κατ' εὐθυωρίαν, ἀλλὰ πάντοθεν, ἢ δ' ὄψις εἰς τὸ ἔμπροσθεν. Ὅρα γὰρ κατ' εὐθυωρίαν, ἢ δὲ κίνησις εἰς τὸ ἔμπροσθεν· προορᾶν δὲ δεῖ ἐφ' ὃ ἢ κίνησις». ¹⁵⁰⁾ Τὴν διαλάμπουσαν ἐν τῇ ὄρασει ἰδιότητα ταύτην τῆς αἰσθήσεως, ὅπως ἀντιδρᾷ μακρόθεν ἀνευρίσκει καὶ ἐν τῇ ὄσφρησει. «Καὶ ἰχθύες καὶ τὸ τῶν ἐντόμων γένος πᾶν ἀκριβῶς καὶ πρόρωθεν αἰσθάνεται διὰ τὸ θρεπτικὸν εἶδος τῆς ὀσμῆς, ἀπέχοντα πολὺ τῆς οἰκείας τροφῆς, οἷον αἶ τε μέλιτται καὶ τὸ τῶν μικρῶν μυρμηκῶν γένος, οὓς καλοῦσιν τινες κνίπας, καὶ τῶν θαλαττίων αἶ πορφύραι καὶ πολλὰ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων ζῴων ὀξέως αἰσθάνεται τῆς τροφῆς διὰ τὴν ὀσμὴν». ¹⁵¹⁾ Ἡ δυσώδης ὀσμὴ ἀποτελεῖ πολλάκις τὸ σῆμα κινδύνου τὸ ἐξαγγέλλον τὸ «φθαρτικόν». Οὕτως οἱ «ἄνθρωποι ὑπὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀτιμίδος καρηβαροῦσι καὶ φθείρονται πολλάκις», τὰ δὲ ἄλλα ζῶα «ὑπὸ τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως καὶ τῶν ἀσφαλωδῶν φθείρεται καὶ φεύγει διὰ τὸ πάθος». ¹⁵²⁾

Ἐμβριθῶς αἰτιολογεῖ ἐπίσης τὴν σκοπιμότητα τῆς ὑπάρξεως πολλῶν αἰσθήσεων. Ἐάν, λέγει, εἶχομεν μίαν μόνον αἴσθησιν π. χ. τὴν ὄρασιν καὶ ἐβλέπομεν μάλιστα μόνον τὸ λευκόν, τότε τὰ πάντα θὰ ἀπετέλουν ἐνιαῖόν τι ὅλον, τοῦ ὁποίου αἱ διάφοροι ἰδιότητες (χρῶμα, μέγεθος) δὲν θὰ ἦσαν αἰσθηταί. Τώρα ὁμως ἐπειδὴ αἱ κοινὰ ἰδιότητες τῶν πραγμάτων γίνονται αἰσθηταὶ ἀπὸ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, ἀντιλαμβανόμεθα τὴν διαφορὰν αὐτῶν ¹⁵³⁾.

¹⁴⁶⁾ Περὶ ψυχῆς Γ, 12, 434β 26—27. ¹⁴⁷⁾ Περὶ αἰσθήσεως Α, 4, 437α 3—11. ¹⁴⁸⁾ Τίμαιος 47 Α ¹⁴⁹⁾ Π. ζ. μορίων Β, 13, 657β 24—30 ¹⁵⁰⁾ Αὐτ. 10, 656 β 30 ¹⁵¹⁾ Περὶ αἰσθ. 5, 441β 8—13. ¹⁵²⁾ Αὐτ. 441β 34—8. ¹⁵³⁾ Περὶ ψυχῆς Γ, 1, 425β, 4—10.

Ἄπο τῆς αἰσθήσεως διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν φαντασίαν, τὴν ἀνα-
 παραστατικὴν δηλ. τῆς ψυχῆς λειτουργίαν. «Φαντασία ἕτερον καὶ αἰσθή-
 σεως καὶ διανοίας»¹⁵⁴. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῆς εἶναι κατ' αὐτὸν
 ἡ ἀπουσία ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ. «Ἀπελθόντων τῶν αἰσθητῶν ἔνεισιν αἱ
 αἰσθήσεις καὶ φαντασίαι ἐν τοῖς αἰσθητηρίοις»¹⁵⁵. «Ἀπελθόντος», λέγει ὁ-
 μοίως ἀλλαχοῦ, «τοῦ θύραθεν αἰσθητοῦ ἐμμένει τὰ αἰσθήματα-αἰσθητὰ ὄντα»
¹⁵⁶. Ὡς προῖόν τῆς αἰσθήσεως εἶναι τὸ αἰσθημα, οὕτω καὶ προῖόν τῆς φάν-
 τασίας εἶναι τὸ «φάντασμα», ἡ παράστασις, κατὰ τὴν νεωτέραν ὀρολογίαν. «Τὰ
 φαντάσματα ὡσπερ αἰσθημάτα ἐστί, πλὴν ἄνευ ὕλης»¹⁵⁷. Ἀμφότερα ἔχουσι
 τὴν αὐτὴν σκοπιμότητα, ἀποτελοῦσι τὰ μέσα, δι' ὧν ἡ διανόησις θὰ δια-
 κρίνη τὸ ἀγαθὸν καὶ κακόν. «Τῇ διανοητικῇ ψυχῇ τὰ φαντάσματα οἷον αἰ-
 σθημάτα ὑπάρχει· ὅταν δὲ ἀγαθὸν ἢ κακόν φήσῃ ἢ ἀποφήσῃ, φεύγει ἢ διώ-
 κει. διὸ οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ».¹⁵⁸ Τὸ παραστατικὸν πε-
 ριεχόμενον ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς δια-
 νοήσεως. Ἡ ἀντιλήψις ὁμοῦ αὕτη δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ πορίσματα τῆς
 νεωτέρας πειραματικῆς ἐρεῦνης ἰδίως τοῦ Alfred Binet καὶ τῶν ὁπαδῶν
 τῆς λεγομένης Σχολῆς τῆς Würzburg Külpe, Ach, Bühler. Διανοούμενοι
 δὲν ἔχομεν ἐν τῇ συνειδήσει παραστάσεις. Ἐκφέροντες π. χ. τὴν κρίσιν ὁ
 ἑλέφας εἶναι σπόνδυλωτὸν δὲν ἐσχηματίσαμεν προηγουμένως ἐν τῇ συνει-
 δήσει τὴν παράστασιν τῆς σπονδυλικῆς στήλης αὐτοῦ. «Τὸ καθόλου», πα-
 ρατηρεῖ ὁ Binet, «δὲν ἀποτελεῖ ἡ παράστασις, ἀλλ' ἡ κατεύθυνσις τῆς δια-
 νοήσεως»¹⁵⁹. Εἰς τὸ προηγούμενον π. χ. παράδειγμα ἡ διανόησις ἡμῶν
 κατευθύνεται ἀορίστως πρὸς τὴν ζωολογίαν, ἀλλ' οὐχὶ πρὸς συγκεκριμένον
 αὐτῆς περιεχόμενον. Τὰ αὐτὰ περίπου ἐδίδαξαν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς
 Σχολῆς τῆς Würzburg.

Αἱ παραστάσεις ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη συμπληροῦσι καὶ δια-
 φωτίζουσι τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων. Ἀρκεῖ νὰ ἴδωμεν
 πύρινον δαυλὸν εἰς τὸ βᾶθος τοῦ ὀρίζοντος διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν πρό-
 σέγγισιν τοῦ ἔχθρου. Διακρίνοντες οὕτως ὑπὸ τὰ καθέκαστα τὰ καθόλου,
 ὑπὸ τὰς παραστάσεις τὰς ἐννοίας ἀποφεύγομεν τοὺς ἀπειλοῦντας ἡμᾶς κιν-
 δύνους. «Τὰ μὲν οὖν εἶδη τὸ νοητικὸν ἐν τοῖς φαντάσμασι νοεῖ, καὶ ὡς
 ἐν ἐκείνοις ὄριστα αὐτῷ τὸ διακτὸν καὶ φευκτὸν, καὶ ἐκτὸς τῆς αἰσθήσε-
 ως, ὅταν ἐπὶ τῶν φαντασμάτων ἢ, κινεῖται· οἷον αἰσθανόμενος τὸν φευκτὸν
 ὅτι πῦρ, τῇ κοινῇ γινώριζει, ὁρῶν κινούμενος ὅτι πολέμιος».¹⁶⁰ Διὰ τῶν πα-
 ραστάσεων ὁμοίως δυνάμεθα κατὰ τὰ δεδομένα τοῦ παρόντος νὰ προεικά-
 σωμεν τὸ μέλλον καὶ νὰ προσαρμοσθῶμεν καταλλήλως. «Ὅτε δὲ τοῖς ἐν τῇ

¹⁵⁴) Αὐτ. 427β 14—15. ¹⁵⁵) Αὐτ. 425β 24—25. ¹⁵⁶) Περὶ ἐνυπνίων 2, 460β 1—3.
¹⁵⁷) Περὶ ψυχῆς Γ', § 432 α. 9—10. ¹⁵⁸) Αὐτ. 431 α. 14—17. ¹⁵⁹) Etude expérimentale de l'intelligence 1903 σ. 309. ¹⁶⁰) Π. ψυχῆς Γ', 7.431β 2—6.

ψυχῆ φαντάσμασιν ἢ νοήμασιν ὥσπερ ὄρων λογίζεται καὶ βουλευέται τὰ μέλλοντα πρὸς τὰ παρόντα· καὶ ὅταν εἴπῃ ὡς ἐκεῖ τὸ ἡδὺ ἢ λυπηρόν, ἐνταῦθα φεύγει ἢ διώκει, καὶ ὅλως ἐν πράξει». ¹⁶¹

Στενὴ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ σχέσις φαντασίας καὶ μνήμης. «Τίνος τῶν τῆς ψυχῆς ἐστὶν ἡ μνήμη φανερόν, ὅτι οὐπερ καὶ ἡ φαντασία». ¹⁶²) Διακριτικὸν τῆς μνήμης γνώρισμα ἀποτελεῖ ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς, ἢ ἐν τῷ παρελθόντι ἐντόπισις τῶν παραστάσεων. «Μετὰ χρόνου πᾶσα μνήμη». ¹⁶³) «Ἄξι γὰρ ὅταν ἐνεργῇ τῇ μνήμῃ, καθάπερ καὶ πρότερον εἴπομεν, ὅτι εἶδε τοῦτο ἢ ἤκουσεν ἢ ἔμαθεν, προσαισθάνεται ὅτι πρότερον τὸ δὲ πρότερον καὶ ὕστερον ἐν χρόνῳ ἐστίν». ¹⁶⁴)

Ἡ βιολογικὴ σημασία τῆς μνήμης εἶναι προφανής. Δι' αὐτῆς διατηρεῖται ἡ ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος καὶ ἐπεκτείνονται οὕτω σημαντικῶς οἱ τρόποι ἀντιδράσεως, τοὺς ὁποίους ἡ κληρονομικότης ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν. Πιστὴ θεματοφύλαξ τῆς κτηθείσης πείρας ἡ μνήμη ἐπαυξάνει τὴν πλαστικότητα τοῦ ὄργανισμοῦ ἐνώπιον τοῦ διαρκῶς μεταβαλλομένου περιβάλλοντος προβλέπουσα καὶ κατευθύνουσα τὴν ὀργανικὴν ἀντίδρασιν. Ἄνευ αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἡμῶν θὰ ἐδέσποζεν ἡ μηχανικὸς αὐτοματισμὸς, θὰ εἴμεθα αἰχμάλωτοι τῆς στιγμιαίας ἐμπειρίας. «Διὰ τῆς μνήμης», παρατηρεῖ ὁ Delacroix ¹⁶⁵), «τὸ παρελθὸν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸ παρὸν καὶ προπαρασκευάζει τὸ μέλλον. Διὰ τὴν ἐπίδρασιν ἐν τούτοις τὸ παρελθὸν δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἔχῃ χρονικὸν προσδιορισμὸν. Ἐνθα ἐπαρκεῖ ἡ ἕξις, εἶναι ἀνωφελὲς νὰ ἐπεμβαίῃ ἡ κυρίως εἰπεῖν μνήμη. Ἡ ἐν τῷ παρελθόντι ἐντόπισις τῶν παραστάσεων ἀποτελεῖ, ὡς ἐλέχθη, πολυτέλειαν». Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνων παραστάσιν, «φάντασμα» καὶ ἀνάμνησιν, «μνημόνευμα» δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διῆδη βιολογικὴν σκοπιμότητα εἰς τὴν μνημονικὴν λειτουργίαν. ¹⁶⁶)

Ὁ βιολογικὸς χαρακτήρ τῆς νοημοσύνης εἶναι γενικώτερον παραδεκτός. «Ἡ νοημοσύνη», βεβαίως ὁ Bergson, «δὲν εἶναι λειτουργία θεωρητικῆς γνώσεως, σχετίζεται πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς δράσεως». ¹⁶⁷) ἀποβλέπει «νὰ ἀπαλλάξῃ ἡμᾶς ἐκ τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν». ¹⁶⁸) Κατὰ τὸν W. Stern νοημοσύνη εἶναι ἡ γενικὴ ἰκανότης τοῦ ἀτόμου νὰ προσαρμόζηται συνειδητῶς πρὸς τὰς νέας ἀπαιτήσεις καὶ ὄρους τῆς ζωῆς. ¹⁶⁹) Διεξοδικώτερον τὴν βιολογικὴν σημασίαν τῆς νοημοσύνης ἐτόνισεν ὁ Claparède ¹⁷⁰) κατ' αὐτὸν ἡ νοητικὴ ἐνέργεια εἶναι νοερά ἀπόπειρα λύσεως ἀνεχδόντων προβλημάτων,

¹⁶¹) Αὐτ. 6—10. ¹⁶²) Περί μνήμης 1,450α 25—28. ¹⁶³) Αὐτ. 449β 30. ¹⁶⁴) Αὐτ. 450α 21—24. ¹⁶⁵) Dumas Traité de Psychologie τομ. Β'. 1924 σ. 44. ¹⁶⁶) Π. μνήμης 1, 450β 28—30. ¹⁶⁷) L'évolution créatrice σ. 1907—164. ¹⁶⁸) Les deux sources de la Morale et de la Religion 1937 σ. 93. ¹⁶⁹) Intelligenz der Kinder 1920 σ. 2—3. ¹⁷⁰) L'éducation fonctionnelle σ. 141—157.

ἄρσεως δυσχερειῶν προσαρμογῆς. Ἐφ' ὅσον προσαρμοζόμεθα πρὸς τὴν πραγματικότητα ὀρμεμφύτως ἢ καθ' ἕξιν, ἢ νοημοσύνη δὲν ἐπεμβαίνει. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκεφθῶμεν διὰ νὰ μεταβῶμεν διὰ τῆς συνήθους ὁδοῦ εἰς τὴν κατοικίαν ἡμῶν. Ἐὰν ὁμως βαδίζοντες εἰς τὴν ἔσοχὴν εὐρεθῶμεν πρὸ χειμᾶρου, κινητοποιοῦμεν τὴν νόησιν, ὅπως ὑποδείξη ἡμῖν τὸ μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ κατορθώσωμεν νὰ διέλθωμεν εἰς τὴν ἀπέναντι ὄχθην.

Ὁ Clarapède εἰς τὴν νοητικὴν ἐνέργειαν διακρίνει τρεῖς στάδια: πρόβλημα, ὑπόθεσις, ἐπαλήθευσιν. Πρόβλημα εἶναι ἡ συνειδητοποίησις τῆς ἐμφανισθείσης δυσχερείας, ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν προσαρμογὴν τῆς δράσεως ἡμῶν πρὸς ὠρισμένον σκοπόν. Εἶναι τὸ ἀπαραίτητον ἐλατήριον τῆς νοητικῆς ἐνεργείας. Ὑπόθεσις εἶναι ἡ προληπτικὴ ἐν τῷ νῷ λύσις τοῦ προβλήματος. Τῶν ὑποθέσεων γενέτειρα δὲν εἶναι βεβαίως ἡ νόησις, ἀλλ' ἡ φαντασία. Τεθέντος ὠρισμένου προβλήματος αὐθορμήτως σχηματίζομεν διαφόρους ὑποθέσεις δυναμένας νὰ λύσωσι τοῦτο. Ἔργον τῆς διανοήσεως εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν διαφόρων ὑποθέσεων, καθ' ὃν ἐκλέγομεν τὴν ἱκανοποιητικωτέραν.

Ἡ περὶ νοημοσύνης θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν δίσταται οὐσιωδῶς τῶν νεωτέρων ἀντιλήψεων. Ἡ ἀπορία, ὁ θαυμασμός, εἶναι καὶ κατ' αὐτὸν ἡ ἀφειτηρία τῆς διανοήσεως καὶ δὴ τῆς φιλοσοφικῆς. «Διὰ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες»¹⁷¹. Ἦδη πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ Πλάτων εἶπεν: «μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη»¹⁷². Πρὸς ἄρσιν τῆς ἀπορίας φρονεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἀπαραίτητος εἶναι ἡ συνειδητοποίησις τοῦ προβλήματος. «Λύειν οὐκ ἔστιν ἀγνοοῦντα τὸν δεσμόν· ἀλλ' ἡ τῆς διανοίας ἀπορία δηλοῖ τοῦτο περὶ τοῦ πράγματος. Ἡ γὰρ ἀπορεῖ, ταύτη παραπλήσιον πέπονθε τοῖς δεδεμένοις. Ἀδύνατον γὰρ ἀμφοτέρως προελθεῖν εἰς τὸ ἔμπροσθεν. Διὰ δεῖ τὰς δυσχερείας τεθεωρηκέναι πάσας πρότερον, τούτων τε χάριν καὶ διὰ τὸ τοὺς ζητοῦντας ἄνευ τοῦ διαπορῆσαι πρῶτον, ὁμοίους εἶναι τοῖς ποῖ δεῖ βαδίζειν ἀγνοοῦσι καὶ πρὸς τούτοις, οὐδ' εἰ ποτὲ τὸ ζητούμενον εὕρηκεν ἢ μὴ, γινώσκειν. Τὸ γὰρ τέλος τούτω μὲν οὐ δῆλον, τῷ δὲ καλῶς προηπορηκότι δῆλον»¹⁷³. Προδρομὸς αὐτοῦ καὶ πάλιν ὑπῆρξεν ὁ Πλάτων, ὅστις ἐν τῷ «Μένωνι» εἶπεν: «οὐκ ἔστιν ζητεῖν ἀνθρώπῳ οὔτε ὁ οἶδεν οὔτε ὁ μὴ οἶδεν. Οὔτε γὰρ ἂν ὁ γε οἶδεν ζητοῖ· οἶδεν γὰρ καὶ οὐδὲν δεῖ τῷ γε τοιούτω ζητήσεως· οὔτε ὁ μὴ οἶδεν· οὐδὲ γὰρ οἶδεν ὅ,τι ζητήσει»¹⁷⁴.

¹⁷¹) Μετ. Α', 2, 982, β, 12 κ. ε. ¹⁷²) Πολιτεία Η', 527 ΑΒ. ¹⁷³) Μετ. Β', 1,995α 24—35. ¹⁷⁴) 80 Ε.

Πρὸς τὴν νοημοσύνην ταυτίζει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ βουλευέσθαι τὴν πρὸ τῆς βουλευτικῆς πράξεως διάσκεψιν. «Βουλευέσθαι καὶ λογίζεσθαι ταῦτόν». ¹⁷⁵ Διαπραγματευόμενος καὶ ταύτην τελολογικῶς ἐξετάζει ἐπισταμένως τὰς περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας αὕτη ἐμφανίζεται. «Βουλευόνται», ἐρωτᾷ, «πότερα περὶ πάντων, καὶ πᾶν βουλευτὸν ἔστιν, ἢ περὶ ἐνίων οὐκ ἔστι βουλή». Ἀποκλείων τὰ θέματα, τὰ ὁποία οὔτε ἐξ ἡμῶν ἐξαρτῶνται οὔτε ἐνδιαφέρουσι ἡμᾶς, ἀνευρίσκει ὅτι ἡ διάσκεψις ἀναφέρεται εἰς ζητήματα, εἰς ἃ δυνάμεθα νὰ ἐπέμβωμεν καὶ διατάζομεν περὶ τοῦ πρακτέου. «Περὶ τῶν αἰδίων οὐδεὶς βουλεύεται, οἷον περὶ τοῦ κόσμου ἢ τῆς διαμέτρου καὶ τῆς πλευρᾶς, ὅτι ἀσύμμετροι—ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν ἐν κινήσει, ἀεὶ δὲ κατὰ ταῦτα γινομένων, εἴτ' ἐξ ἀνάγκης εἴτε καὶ φύσει ἢ διὰ τινὰ αἰτίαν ἄλλην, οἷον τροπῶν καὶ ἀνατολῶν—οὐδὲ περὶ τῶν ἄλλοτε ἄλλως, οἷον ἀνχμῶν καὶ ὄμβρων—οὐδὲ περὶ τῶν ἀπὸ τύχης, οἷον θησαυροῦ εὐρέσεως—ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν ἀνθρωπικῶν πάντων, οἷον πῶς ἂν Σκύθαι ἀριστα πολιτεύοιντο οὐδεὶς Λακεδαιμονίων βουλεύεται· οὐ γὰρ γένοιτ' ἂν τούτων οὐδὲν δι' ἡμῶν.—βουλευόμεθα δὲ περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ πρακτῶν... Καὶ περὶ τὰς ἀκριβεῖς καὶ αὐτάρχεις τῶν ἐπιστημῶν οὐκ ἔστι βουλή, οἷον περὶ γραμμάτων (οὐ γὰρ διστάζομεν πῶς γραπτέον)· ἀλλ' ὅσα γίνεται δι' ἡμῶν, μὴ ὡσαύτως δ' αἰεὶ περὶ τούτων βουλευόμεθα οἷον περὶ τῶν κατ' ἰατρικὴν καὶ χρηματιστικὴν καὶ, περὶ κυβερνητικὴν μᾶλλον ἢ γυμναστικὴν, ὅσφ ἤττον διηκριβῶται, καὶ ἔτι περὶ τῶν λοιπῶν ὁμοίως. μᾶλλον δὲ καὶ περὶ τὰς τέχνας ἢ τὰς ἐπιστήμας. μᾶλλον γὰρ περὶ αὐτὰς διστάζομεν». ¹⁷⁶

Ἄλλο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς νοημοσύνης εἶναι ὅτι αὕτη δὲν ἀποβλέπει εἰς ἐκλογὴν σκοποῦ, ἀλλ' ἐκλογὴν μέσων πρὸς πραγματοποίησιν αὐτοῦ. Καὶ εἰς τὴν ἀποψιν ταύτην συμπίπτουσιν αἱ γνώμαι τῆς νεωτέρας καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς ψυχολογίας. «Ἡ νοημοσύνη», παρατηρεῖ ὁ Goblot ¹⁷⁷, «ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἐνεργείᾳ εἶναι πάντοτε μέσον: προβλέπει, καταρτίζει σχέδια πρὸς πραγματοποίησιν ἐπιθυμητῶν ἤδη σκοπῶν. Ὡς ὁ πυρσός, τὸν ὁποῖον βαδίζοντες κρατοῦμεν εἰς τὰς χεῖρας, εἶναι μέσον, τὸ ὁποῖον θὰ καθοδηγήσῃ ἡμᾶς πρὸς τὸ ποθητὸν τέρμα». «Ἡ νοητικὴ λειτουργία», διδάσκει ὁ Claparède ¹⁷⁸, «ἀποβλέπει εἰς τὴν λύσιν προβλήματος μέσων. Ἐλέγχεται ὑπὸ τῆς πραγματικότητος καὶ ἐπιζητεῖ τὸ ἀληθές». «Βουλευόμεθα», ἰσχυρίζεται ὡσαύτως ὁ Ἀριστοτέλης, «οὐ περὶ τῶν τελῶν ἀλλὰ περὶ τῶν πρὸς τὰ τέλη. οὔτε γὰρ ἰατρὸς βουλεύεται εἰ ὑγιάσει, οὔτε ρήτωρ εἰ πείσει οὔτε πολιτικὸς εἰ εὐνομίαν ποιήσῃ, οὐδὲ τῶν λοιπῶν οὐδεὶς περὶ τοῦ τέλους· ἀλλὰ θέμενοι τὸ τέλος, τὸ πῶς καὶ διὰ τίνων ἔσται σκοποῦσιν, καὶ διὰ πλειόνων φαινομένων γίνεσθαι διὰ τίνος ῥᾶστα καὶ κάλλιστα ἐπισκο-

¹⁷⁵) Ἡθ. Νικ. Ζ', 2, 1139α 11—12, ¹⁷⁶) Αὐτ. Γ', 5, 1112 α 18—β θ, ¹⁷⁷) *Revue Philosophique* τομ. Α'. 1899 σ. 636. ¹⁷⁸) *L'educ. fonct.* σ. 166.

ποῦσι, δι' ἐνὸς δ' ἐπιτελουμένον πῶς διὰ τούτου ἔσται κάκεινο διὰ τίνος, ἕως ἂν ἔλθωσιν ἐπὶ τὸ πρῶτον αἴτιον, ὃ ἐν τῇ εὐρέσει ἔσχατον ἔστιν» ¹⁷⁹.

Κινούμενος κατὰ τὴν αὐτὴν τελολογικὴν κατεύθυνσιν διαστέλλει περαιτέρω ὁ Ἀριστοτέλης σύνεσιν καὶ φρόνησιν. «Οὐκ ἔστιν τὸ αὐτὸ σύνεσις καὶ φρόνησις. ἡ μὲν γὰρ φρόνησις ἐπιτακτικὴ ἔστιν (τί γὰρ δεῖ πράττειν ἢ μὴ, τὸ τέλος αὐτῆς ἔστιν), ἡ δὲ σύνεσις κριτικὴ μόνον» ¹⁸⁰. Θέμα αὐτῆς δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἀμετάβλητον οὔτε τὸ ὁποιοδήποτε γινόμενον, ἀλλὰ τὸ προκαλοῦν τὴν ἀπορίαν. «Οὔτε περὶ τῶν αἰεὶ ὄντων καὶ ἀκινήτων ἡ σύνεσις ἔστιν οὔτε περὶ τῶν γινομένων ὄντων, ἀλλὰ περὶ ὧν ἀπορήσειεν ἂν τις καὶ βουλευσαίτο» ¹⁸¹.

Βαίνουσα μὲ βῆμα ἔτι τολμηρότερον παραδέχεται ἡ νεωτέρα ψυχολογία τὴν βιολογικὴν καταγωγὴν τῶν ἐννοιῶν. «Ἡ γενίκευσις», κατὰ τὸν Bergson, ¹⁸² «προῆλθεν ἐκ ταυτότητος στάσεως εἰς ποικιλίαν καταστάσεων. Ὅ,τι πρὸ παντὸς ἐνδιαφέρει ἡμᾶς εἰς δοθεῖσαν κατάστασιν, ὃ,τι πρὸ παντὸς ἀντιλαμβανόμεθα εἶναι τὸ δυνάμενον ν' ἀνταποκριθῆ εἰς ἀνάγκην ἢ ὁρμὴν ἡμῶν, Ὅ,τι δὲ ἱκανοποιεῖ τὴν ἀνάγκην δὲν εἶναι ἐν μοναδικῷ ἀντικείμενον, ἀλλὰ πάντοτε μία τάξις, μία κατηγορία ἀντικειμένων. Αἱ ὁμοιότητες ἔχουσι μεγαλύτεραν σημασίαν διὰ τὴν δράσιν ἢ αἱ διαφοραί. Ὅ,τι πρὸ παντὸς ἀντιλαμβάνεται τὸ χαρτοφάγον εἶναι τὸ χόρτον γενικῶς, τὰ κοινὰ γνωρίσματα ὅλων τῶν χόρτων. Ὅ,τι πρὸ παντὸς ἐνδιαφέρει τὸν διψῶντα εἶναι ἡ ἀνεύρεσις οἴουδήποτε ποτοῦ, τὸ ποτὸν γενικῶς ἐπιζητεῖ νὰ ἀνεύρη». «Αἱ ἐννοισὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν», λέγει ὁ James, ¹⁸³ «περιορίζονται κατ' οὐσίαν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ τί δυνάμεθα νὰ ποιῶμεν δι' αὐτῶν. «Ράβδος» εἶναι τὸ ἐφ' οὗ στηριζόμεθα, «πῦρ» εἶναι τὸ δι' οὗ μαγειρεύομεν ἢ θερμαινόμεθα ἢ καίομεν πράγματα, «σχοινίον» εἶναι τὸ δι' οὗ συνάπτομεν τὰ πράγματα». Εἰς ὅμοια συμπεράσματα κατέληξαν καὶ Γάλλοι ψυχολόγοι, ὁ Ruysseu ¹⁸⁴ καὶ ὁ παρατηρήσας τὸν χρησιμοθηρικὸν χαρακτῆρα τῶν παιδικῶν ὁρισμῶν Binet, ¹⁸⁵ ὡς καὶ ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος E. Rignano ¹⁸⁶. Τὸν τελολογικὸν τοῦτον χαρακτῆρα τῶν ἐννοιῶν διεῖδε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς διαστολῆς τῶν περιγραφικῶν καὶ τῶν χρησιμοθηρικῶν ὁρισμῶν. «Ἐὼν ὀριζομένων, οἱ μὲν λέγοντες τί ἔστιν οἰκία, ὅτι λίθοι, πλίνθοι, ξύλα τὴν δυνάμει οἰκίαν λέγουσιν· ὕλη γὰρ ταῦτα· οἱ δὲ ἀγγεῖον σκεπαστικὸν χρημάτων καὶ σωμάτων, ἢ τι καὶ ἄλλο τοιοῦτο προσθέντες, τὴν ἐνέργειαν λέγουσιν» ¹⁸⁷.

¹⁷⁹) Ἡθ. Νικ. Γ', 5, 1112 β 11—12, ¹⁸⁰) Αὐτ. Ζ, 11, 1143 α 7—10, ¹⁸¹) Αὐτ. 4—6
¹⁸²) Matière et Mémoire 1898 σ. 173, ¹⁸³) Παιδαγωγικαὶ Ὀμιλίαι μετ. Γρατσιαίου σ. 43, ¹⁸⁴) Essai sur l'évolution psychologique du jugement 1904, σ. 142, 148,
¹⁸⁵) Les idées modernes sur les enfants σ. 121, ¹⁸⁶) Problèmes de psychologie et de morale 1928 σ. 121—140, ¹⁸⁷) Μετ. Ζ, 2, 1043 α 14.

6) Ἡ σκοπιμότης τῶν συναισθημάτων

Αἱ γνωστικαὶ λειτουργίαι, ὡς εἶδομεν, ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν προσαρμογὴν ἡμῶν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πραγματικότητα. Ἄλλ' αὐτῆς δὲν λαμβάνομεν μόνον γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ διατιθέμεθα ἔναντι αὐτῆς εὐαρέστως ἢ δυσαρέστως. Ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τῆς γνώσεως ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἡ συναισθηματικὴ κατάστασις ἐκφράζει τὴν ἀξίαν, τὴν ὁποίαν ἔχουσι ταῦτα διὰ τὸ ὑποκείμενον. Παρατηρῶν ἓν μῆλον λαμβάνω γνῶσιν τοῦ σχήματος, τοῦ χρώματος, τοῦ μεγέθους αὐτοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως δοκιμάζω εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον τι συναίσθημα, καθ' ὅσον ἀποδίδω εἰς αὐτὸ ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τινά. Ἄλλ' ἡ διὰ τοῦ συναισθήματος ἐκφραζομένη ἀξία εἶναι πράγματι πραγματικὴ; Γενικῶς ἡ προσαρμογὴ αὕτη ὑπάρχει. Ἡ εὐαρέσκεια ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ὠφέλιμον, ἡ δυσαρέσκεια πρὸς τὸ βλαβερόν. Τὰ φαγητὰ εἶναι εὐάρεστα, τὰ δηλητήρια δυσάρεστα κατὰ τὴν γεῦσιν καὶ τὴν ὄσμήν. Οὕτως, ὡς λέγει ὁ τέως καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λωζάννης Languier des Bancels¹⁸⁸, «τὸ συναίσθημα ἐπέχει θέσιν μάρτυρος. Ἡ εὐαρέσκεια χρησιμεύει ὡς ἔνδειξις ἀσφαλείας, ἡ δυσαρέσκεια προδίδει τὴν ἀπειλήν». Ὡς εὐστόχως ἐλέχθη, ἡ ὀδύνη εἶναι ὁ ἄγρυπνος φρουρὸς ὁ προστατεύων ἀπὸ τοὺς ἀπειλοῦντας ἡμᾶς κινδύνους.

Ἄλλ' ἡ ἀντιστοιχία αὕτη δὲν εἶναι πλήρης. Ἀσήμαντοὶ τινες βλάβαι τοῦ ὄργανισμοῦ εἶναι ὀδυνηρόταται (ὡς ὁ πονόδοντος), ἐνῶ ἐπικίνδυνοὶ τινες ἀσθένειαι εἶναι κατ' ἀρχὰς τελείως ἀνώδυνοι (ὡς ὁ καρκίνος). Ὁ οἴνοπότης αἰσθάνεται εὐχαρίστησιν πίνων, καίτοι ὑποσκάπτει οὕτω τὴν ὑγείαν αὐτοῦ. Ἡ ἡδονὴ συνεπῶς δὲν εἶναι ἀσφαλὲς σῆμα τοῦ ἀγαθοῦ.

Αἱ περὶ συναισθήματος ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἀφίστανται τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων. Κατ' αὐτὸν ἡ ἡδονὴ δὲν ταυτίζεται μετὰ τοῦ ἀγαθοῦ. Τοιοῦτόν τι ἰσχυρίσθη, ὡς ἀναφέρει ὁ Σταγειρίτης,¹⁸⁹ ὁ Εὐδοξος, ὅστις «τὴν ἡδονὴν τὰγαθὸν ᾤετ' εἶναι διὰ τὸ πάνθ' ὄραϊν ἐφιέμενα αὐτῆς καὶ ἔλλογα καὶ ἄλογα». Ἀγαθὸν κατὰ τὸν Εὐδοξον εἶναι «ὃ μὴ δι' ἕτερον μηδ' ἑτέρου χάριν αἰρούμεθα· τοιοῦτο δ' ὁμολογουμένως εἶναι τὴν ἡδονὴν· οὐδένα γὰρ ἐπερωτᾶν τίνος ἕνεκα ἡδεταί, ὡς καθ' αὐτὴν οὔσαν αἰρετὴν τὴν ἡδονήν».¹⁹⁰

Δὲν παραδέχεται ὁμοίως ὁ Ἀριστοτέλης τὴν περὶ συναισθημάτων καθαρῶς βιολογικὴν θεωρίαν τῶν λεγόντων «τὴν μὲν λύπην ἔνδειαν τοῦ κατὰ φύσιν εἶναι, τὴν δ' ἡδονὴν ἀναπλήρωσιν».¹⁹¹ «Ἡ δόξα δ' αὕτη», συνεχίζει περαιτέρω ὁ Ἀριστοτέλης, «δοκεῖ γεγενῆσθαι ἐκ τῶν περὶ τὴν τροφὴν λυπῶν καὶ ἡδονῶν· ἐνδεεῖς γὰρ γενομένους καὶ προλυπηθέντας ἡδεσθαι τῇ

¹⁸⁸) Introduction à la Psychologie 1921 σ. 273. ¹⁸⁹) Ἠθικά Νικ. Κ. 2, 1172 β 9—10, ¹⁹⁰) Ἠθ. Νικ. Κ. 2, 1172 β 21—23 ¹⁹¹) Αὐτ. 1173 β 7—8.

ἀναπληρώσει· τοῦτο δ' οὐ περὶ πάσας συμβαίνει τὰς ἡδονάς· ἄλλοι γὰρ εἰσιν αἱ τε μαθηματικαὶ καὶ τῶν κατὰ τὰς αἰσθήσεις αἱ διὰ τῆς ὀσφρήσεως, καὶ ἀκροάματα δὲ καὶ ὄραματα πολλὰ καὶ μνήμαι καὶ ἐλπίδες. τίνος οὖν αὗται γενέσεις ἔσονται; οὐδενὸς γὰρ ἔνδεια γεγένηται, οὐ γένοιτο ἂν ἀναπλήρωσις»¹⁹².

Ἐὰν ὅμως ἡ ἡδονὴ δὲν ἐπισημαίνει πάντοτε τὸ ἀγαθόν, δὲν παῦει πολλάκις ν' ἀποτελῆ ἔνδειξιν αὐτοῦ. «Τὸ οἰκεῖον», λέγει, «ἐκάστω τῇ φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἐκάστω»¹⁹³. Τὸ συναίσθημα ἐξ ἄλλου, ἂν δὲν ἀποτελῆ τὸν σκοπὸν τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, ἐνισχύει αὐτήν. «Ἡ ἡδονή», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «τελειοῖ τὰς ἐνεργείας, καὶ τὸ ζῆν δὴ, οὐ ὀρέγονται. εὐλόγως οὖν καὶ τῆς ἡδονῆς ἐφίενται· τελειοῖ γὰρ ἐκάστω τὸ ζῆν, αἰρετόν ὄν. πότερον δὲ διὰ τὴν ἡδονὴν τὸ ζῆν αἰρούμεθα ἢ διὰ τὸ ζῆν τὴν ἡδονήν, ἀφείσθω ἐν τῷ παρόντι. συνεξεῦχθαι μὲν γὰρ ταῦτα φαίνεται καὶ χωρισμὸν οὐ δέχεσθαι· ἄνευ τε γὰρ ἐνεργείας οὐ γίνεται ἡδονή, πᾶσάν τε ἐνέργειαν τελειοῖ ἡ ἡδονή».¹⁹⁴) «Τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἡ ἡδονὴ οὐχ ὡς ἕξις ἐνυπάρχουσα, ἀλλ' ὡς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἡ ὥρα».¹⁹⁵) Παρακολουθοῦσα δ' οὕτως ὡς πρόσθετόν τι τέλος ἀναμοχλεύει τὴν δραστηριότητα. «Συναύξει», ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «τὴν ἐνέργειαν ἡ οἰκεία ἡδονή. μᾶλλον γὰρ ἕκαστα κρίνουσιν καὶ ἐξακριβοῦσιν οἱ μεθ' ἡδονῆς ἐνεργοῦντες, οἷον γεωμετρικοὶ γίνονται οἱ χαίροντες τῷ γεωμετεῖν, καὶ κατανουοῦσιν ἕκαστα μᾶλλον, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ φιλόμουσοι καὶ φιλοικοδόμοι καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστοι ἐπιδιδόασιν εἰς τὸ οἰκεῖον ἔργον χαίροντες αὐτῷ».¹⁹⁶

Τὴν αὐτὴν τελολογικὴν ἀντίληψιν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπὶ μέρος συναισθημάτων. Οὕτω τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα διαπραγματεύεται τελολογικῶς. Τὸ «φιλεῖν», λέγει, εἶναι «ἡδύ. οὐδεὶς γὰρ φίλινος μὴ χαίρων οἴνω».¹⁹⁷) Τὸ «φιλεῖσθαι» ὁμοίως θεωρεῖ ἡδύ, φαντάζεται τις καὶ ἐν προκειμένῳ ἀγαθόν τι, «οὐ πάντες ἐπιθυμοῦσιν οἱ αἰσθανόμενοι». «Φιλεῖν» δὲ σημαίνει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «τὸ βούλεσθαι τινεῖ ἃ οἶεται ἀγαθὰ, ἐκείνου ἕνεκα ἀλλὰ μὴ αὐτοῦ, καὶ τὸ κατὰ δύναμιν πρακτικὸν εἶναι τούτων». Τούτου τεθέντος, κατ' ἀνάγκην φίλον θεωρεῖ «τὸν συνηδόμενον τοῖς ἀγαθοῖς καὶ συναλοῦντα τοῖς λυπηροῖς μὴ διὰ τι ἕτερον ἀλλὰ δι' ἐκεῖνον».¹⁹⁸) Συμπαθητικὸν συναίσθημα κατ' αὐτὸν εἶναι καὶ ὁ οἶκτος, ὁ ἔλεος, ὀριζόμενος ὡς «λύπη τις ἐπὶ φαινομένῳ κακῷ φθαρτικῷ ἢ λυπηρῷ τοῦ ἀναξίου τυγχάνειν, ὃ κἂν αὐτὸς προσδοκῆσειεν ἂν παθεῖν ἢ τῶν αὐτοῦ τινα, καὶ τοῦτο ὅταν πλησίον φαίνεται».¹⁹⁹) Προκαλοῦσι δὲ τὸν οἶκτον «ὅσα τῶν λυπηρῶν καὶ ὀδυνηρῶν» εἶναι «φθαρτικά, καὶ ὅσα ἀναι-

¹⁹²) Αὐτ. 13 — 20. ¹⁹³) Αὐτ. 7,1178α 5 — 6. ¹⁹⁴) Αὐτ. 4,1175α 15 — 21. ¹⁹⁵) Αὐτ. 1174β 31 — 33. ¹⁹⁶) Αὐτ. 1175β 30 — 35. ¹⁹⁷) Ρητορικὴ Α, 11,1371α 18. ¹⁹⁸) Αὐτ. Η, 4,1380 643—1381α 7. ¹⁹⁹) Αὐτ. 8,1385β 14 — 17.

ρετικά, καὶ ὅσων ἡ τύχη αἰτία κακῶν μέγεθος ἐχόντων». ²⁰⁰) Ἀντιπαθητικά συναισθήματα θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ μῖσος καὶ τὸν φθόνον. Καὶ τὸ μὲν μῖσος εἶναι «λύπης ἔφεσις», ἀναφερομένη οὐ μόνον πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τύπους ἀνθρώπων, «τὸν γὰρ κλέπτην καὶ τὸν συκοφάντην μισεῖ ἅπας» ²⁰¹), φθόνος δὲ εἶναι «λύπη τις ἐπὶ εὐπραγία φαινομένη τῶν... ἀγαθῶν περὶ τοὺς ὁμοίους, μὴ ἵνα τι αὐτῷ, ἀλλὰ δι' ἐκείνους». ²⁰²) Φθονοῦμεν δὲ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνταγωνισταὶ ἡμῶν καὶ τοιοῦτοι εἶναι οἱ ἐγγὺς καὶ οὐχὶ οἱ μακρὰν εὐρισκόμενοι. Οὐδεὶς π. χ. εἶναι ἀνταγωνιστὴς «τῶν ἐσομένων ἢ τῶν τεθνεώτων» ἢ τῶν κατοικούντων παρὰ τὰς Ἡρακλείους στήλας. ²⁰³) Πρὸς τὸν φθόνον ἀντιδιαστέλλει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ζηλοτυπίαν, ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς «λύπη τις φαινομένη παρουσία ἀγαθῶν ἐντιμῶν καὶ ἐνδεχομένων αὐτῷ λαβεῖν περὶ τοὺς ὁμοίους τῆ φύσει, οὐχ ὅτι ἄλλω, ἀλλ' ὅτι οὐχὶ καὶ αὐτῷ ἐστίν», Θεωρεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ μὲν ζηλοτυπία ὡς ἐντιμον συναίσθημα, ὁ δὲ φθόνος ποταπὸν, διότι ὁ μὲν ζηλότυπος ἐπιδιώκει νὰ ἐπιτύχῃ ἀγαθὰ, τῶν ὁποίων στερεῖται, ἐνῶ ὁ φθονερός ἐπιζητεῖ νὰ μὴ ἔχη αὐτὰ ὁ πλησίον. ²⁰⁴)

Γελολογικῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὰ τυπικὰ συναισθήματα. Οὕτω τὸν φόβον ὀρίζει ὡς «προσδοκίαν κακοῦ φοβούμεθα», λέγει, «τὰ κακὰ οἷον ἀδοξίαν πενίαν νόσον ἀφιλίαν θάνατον» ²⁰⁵. Δὲν φοβούμεθα, ὅμως πάντα τὰ κακὰ. Δὲν φοβούμεθα π. χ. μήπως γίνωμεν ἀδικοὶ ἢ βροδεῖς κατὰ τὴν ἀντίληψιν, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ προκαλέσωσι ἢ μεγάλας λύπας ἢ καταστροφὰς καὶ «ταῦτα ἐὰν μὴ πόρρω ἀλλὰ σύνεγγυς φαίνεται ὥστε μέλλειν. Τὰ γὰρ πόρρω σφόδρα οὐ φοβοῦνται ἴσασι γὰρ πάντες ὅτι ἀποθανοῦνται, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἐγγὺς, οὐδὲν φροντίζουσιν». Ἐὰν οὕτως ἀντιληφθῶμεν τὸν φόβον ἔπεται κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ὅτι φοβερά εἶναι «ὅσα φαίνεται δύναμιν ἔχειν μεγάλην τοῦ φθείρειν ἢ βλάπτειν βλάβας εἰς λύπην μεγάλην συντεινούσας» διὰ τοῦτο καὶ προκαλοῦσι φόβον καὶ τὰ σημεῖα τῶν τοιούτων δυστυχημάτων «ἐγγὺς γὰρ φαίνεται τὸ φοβερόν, τοῦτο γὰρ ἐστὶ κίνδυνος, φοβεροῦ πλησιασμός» ²⁰⁶.

Ἀντίθετον τοῦ φόβου θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ θάρρος, τὸ ὁποῖον εἶναι «ἢ μετὰ φαντασίας ἐλπίς τῶν σωτηρίων ὡς ἐγγὺς ὄντων, τῶν δὲ φοβερῶν ἢ μὴ ὄντων ἢ πόρρω ὄντων» ²⁰⁷. Ὡς τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τοῦ φόβου ἐμφανίζεται προληπτικῶς, οὕτω καὶ τὸ εὐάρεστον τῆς ἐλπίδος. Χαίρει οὕτως ὁ πεινῶν «ταῖς τῶν βρωμάτων ὀσμαῖς» καὶ «ὁ ἰδὼν (ἢ εὐρὼν) ἔλαφον ἢ ἄγριον αἶγα... ὅτι βορὰν ἔξει» ²⁰⁸.

²⁰⁰) Αὐτ. 1386α 5-8 — 77. ²⁰¹) Αὐτ. 1382α 5 6 ²⁰²) Αὐτ. Β, 10,1387 β 25-27, ²⁰³) Αὐτ. 1388α 10—14, ²⁰⁴) Αὐτ. Β', 11,1388α 35—43, ²⁰⁵) Ἠθ. Νικ. Γ', 9, 1115α 9—11 ²⁰⁶) Ρητ. Β, 5,1382α 25—36, ²⁰⁷) Αὐτ. 1383α 19—21. ²⁰⁸) Ἠθ. Νικ. Γ', 13, 1118α 14—23.

Τῶν ἀψιθυμιῶν ἡ σκοπιμότης εἶναι ὀλιγότερον προφανής. Κατὰ τὸν Languier des Bancels²⁰⁹ ἡ ἀψιθυμία εἶναι «τὸ ἀποτυχὸν ἔνστικτον». Ἐνῶ τὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντηρησίας προτρέπει ἡμᾶς ν' ἀποφύγωμεν διερχόμενον αὐτοκίνητον, ἡ ἀψιθυμία ἐπιφέρει σύγχυσιν καὶ ἀντὶ νὰ παραμερίσωμεν ἐπιπίπτομεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκινήτου. Ἡ ὀργή, ἡ ἀπελπισία κ.τ.λ. ἐκδηλοῦνται ὁμοίως δι' ἀρρυθμῶν καὶ ἀσυναρτήτων κινήσεων, αἱ ὁποῖαι εἰς οὐδὲν χρησιμεύουσι· χειρονομοῦμεν, θραύομεν τὸ παρατυχὸν ἀντικείμενον κ.τ.λ.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίθετος θεωρία περὶ τῶν ἀψιθυμιῶν, καθ' ἣν αὗται ἐξυπηρετοῦσιν ὠρισμένην σκοπιμότητα. Τὰ φυσιολογικὰ φαινόμενα, τὰ παρακαλοῦσιν τὰς ἀψιθυμίας δὲν εἶναι τελείως ἄσκοπα· προπαρασκευάζουσι τὸ ἔμψυχον ὄν ν' ἀνταπεξέλθῃ εἰς σοβαράν τινα κατάστασιν διὰ τῆς γενικῆς κινητοποιήσεως τοῦ συνόλου τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διαθέτει. Ἡ ἐπιτάχυνσις τῶν παλμῶν καὶ τῆς ἀναπνοῆς, ἡ αὔξησις τῆς πιέσεως τοῦ αἵματος, ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐρυθρῶν αἰμοσφαιρίων, ἡ ἔκκρισις ὑπὸ τοῦ ἥπατος τοῦ γλυκογόνου, ἀπαραιτήτου διὰ τὰς καύσεις τῆς μυϊκῆς ἐργασίας, ἡ ἔκκρισις τῆς ἀδρεναλίνης ὑπὸ τῶν ἐπινεφριδίων ἀδένων, δι' ἧς καταπαύει ἡ μυϊκὴ κόπωσις, δηλοῦσι προφανῶς προπαρασκευὴν τοῦ ὀργανισμοῦ διὰ θεγάλην προσπάθειαν. Ἡ συσσώρευσις αὕτη τῶν ἐνεργειῶν, ἐφ' ὅσον δὲν χρησιμοποιεῖται καταλλήλως εἰς τὴν δρᾶσιν ἡμῶν, διοχετεύεται διὰ πλαγίων ὁδῶν, ἐξατμίζεται διὰ τῶν σωματικῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀψιθυμιῶν.

Κατὰ τὸν Ciaparède²¹⁰) εἰς ἀψιθυμίαν περιπίπτομεν, ὅταν δὲν δυνάμεθα νὰ δράσωμεν ἢ δὲν διαθέτομεν τὸν ἀναγκαῖον χρόνον ν' ἀντιδράσωμεν εἰς αἰφνιδίαν κατάστασιν. Δὲν φοβούμεθα πράγματι, ἐφ' ὅσον δυνάμεθα ν' ἀμνηθῶμεν ἀποτελεσματικῶς. Ἄλλ' ἐὰν τ' ἀμνητικά ἡμῶν μέσα εἶναι ἀνεφάρμοστα ἢ ἀνεπαρκῆ, ἡ ψυχικὴ ἡμῶν ἡρεμία διαταράσσεται. Ὀργιζόμεθα ὁμοίως, ἐφ' ὅσον ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐπιτεθῶμεν καὶ πλήξωμεν τὸν ἀντίπαλον. Κλαίομεν εὐκολώτερον εἰς τὸ θέατρον ἢ εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπέμβωμεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων, ἡ δρᾶσις ἡμῶν εἶναι δεδουλευμένη.

Καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη αἱ ἀψιθυμίαι δὲν στεροῦνται σκοπιμότητος. Οὕτως ἡ ὀργὴ ὀρίζεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς «ὄρεξις ἀντιλυπήσεως»²¹¹) καὶ ὡς «ὄρεξις μετὰ λύπης», ὅπως ἐπέλθῃ τιμωρία εἰς τοὺς ἐπιδείξαντας ἄδικον περιφρόνησιν. Ἄν ὁ ὀρισμὸς οὗτος τῆς ὀργῆς εἶναι ἀκριβής, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἀνάγκη τὸν ὀργιζόμενον ὀργίζεσθαι ἀεὶ τῶν καθ' ἕκαστόν τινα, αἶον Κλέωνι ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπῳ, καὶ ὅτι αὐτὸν ἢ τῶν αὐτοῦ τι πεποίηκε ἢ ἡμελλεν, καὶ πάσῃ ὀργῇ ἔπεσθαι τινα ἡδονὴν τὴν ἀπὸ τῆς ἐλπίδος τοῦ

²⁰⁹) Ἐνθ' ἀν. σ. 240. ²¹⁰) Causeries psychologiques 2me série 1935 σ. 84 — 89.

²¹¹) Π. ψυχῆς Α', 1, 403α 34.

τιμωρήσασθαι· ἡδὺ γὰρ τὸ οἴεσθαι τεύξεσθαι, ὧν ἐφίεται, οὐδεὶς δὲ τῶν φαινομένων ἀδυνατῶν ἐφίεται αὐτῷ, ὁ δὲ ὀργιζόμενος ἐφίεται δυνατῶν αὐτῷ». ²¹²⁾

Ὡς τὰ τυπικὰ συναισθήματα, οὕτω καὶ αἱ ἀψιθυμίαι ἐμφανίζονται πολλάκις προληπτικῶς ἄνευ λογικῆς τινος ἀνάγκης. «Ἐοικε», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «ὁ θυμὸς ἀκούειν μὲν τι τοῦ λόγου, παρακούειν δέ, καθάπερ οἱ ταχεῖς τῶν διακόνων οἱ πρὶν ἀκοῦσαι πᾶν τὸ λεγόμενον ἐκθέουσιν, εἶτα ἁμαρτάνουσι τῆς προστάξεως, καὶ οἱ κύνες, πρὶν σκέψασθαι εἰ φίλος, ἂν μόνον ψοφήσῃ, ὑλακτοῦσιν· οὕτως ὁ θυμὸς διὰ θερμότητα καὶ ταχυτῆτα τῆς φύσεως ἀκούσας μὲν, οὐκ ἐπίταγμα δ' ἀκούσας, ὁρμᾷ πρὸς τὴν τιμωρίαν». ²¹³⁾

Παράδοξον θὰ ἦτο νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι τὰ ἀνώτερα θεωρητικὰ συναισθήματα ἔχουσι βιολογικὴν σκοπιμότητα. Τίνα πρακτικὸν σκοπὸν π. χ. ἐξυπηρετεῖ τὸ εὐάρεστον καλαισθητικὸν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον δοκιμάζομεν ἀκούοντες μίαν συμφωνίαν; Ὁ κωφός, στερούμενος αὐτῆς, οὐδεμίαν ζημίαν βιολογικῶς ὑφίσταται. Ὁραῖον, κατὰ τὸν Spence, εἶναι τὸ ἄσκοπον, τὸ ἄχρηστον, τὸ ἀνωφελές. «Ἐφ' ὅσον τὰ φρούρια καὶ οἱ πύργοι τῶν τιμαριούχων εἶχον πρακτικὴν τινα χρησιμότητα, δὲν ἐθεωροῦντο ὡς ὠραῖα, τῶρα ὁμως ὁπότε κατήντησαν ἄχρηστα εἰκονίζονται εἰς τοὺς πίνακας, οἱ ὁποῖοι διακοσμοῦσι τὰς αἰθούσας ἡμῶν» ²¹⁴⁾.

Ὡς καλαισθητικῶς ἀπολαύοντες, οὕτω καὶ θεωρητικῶς ἀσχολούμενοι καὶ ἠθικῶς δρῶντες δὲν ἐπιδιώκομεν χρήσιμὸν τι ἀποτέλεσμα. Ἡ θεωρητικὴ ἐπιστήμη δὲν προῆλθεν ἐκ βιοτικῶν ἀναγκῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀνιδιοτελοῦς ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ εἰδέναί. Ἡ ἀξία τῆς ἐπιστήμης ἔγκειται ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς ἀληθείας διὰ τὴν ἀλήθειαν. «Ἡ ἐπιστήμη», λέγει ὁ φυσιοδίφης Houssey, ²¹⁵⁾ «δύναται νὰ ἀδιαφορήσῃ τελείως διὰ τὰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς καὶ νὰ διατηρήσῃ ἀκεραίαν τὴν ἀξίαν αὐτῆς». Τοῦ ἠθικοῦ ἐπίσης συναισθήματος κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ ἀνιδιοτέλεια. Ἀγαθὸν κατὰ τὸν Κ ἄ ν τ ²¹⁶⁾ εἶναι τὸ πραττόμενον ἐξ ἀφιλοκερδοῦς σεβασμοῦ πρὸς τὸν νόμον καὶ οὐχὶ διὰ προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα.

Τὴν ὡς ἄνω ἐκδοχὴν τῶν πνευματικῶν συναισθημάτων καὶ ἀξιῶν πρῶτος διετύπωσεν ἀποφθεγματικῶς ὁ Ἀριστοτέλης. «Κιλὸν ἐστὶν ὁ ἂν δι' αὐτὸ αἵρετόν ὃν ἐπαινετόν ἦ». ²¹⁷⁾ Ἀγαθὸν δέ, «ὁ ἂν αὐτὸ ἑαυτοῦ ἔνεκεν ἦ αἵρετόν». Ἀμφότερα εἶναι αὐτοσκοποί, διαφέρουσι δὲ κατὰ τοῦτο ὅτι κατὰ μὲν τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν ἐπαινοῦμεν καὶ ψέγομεν «εἰς τὴν προαίρεσιν βλέποντες μᾶλλον ἢ εἰς τὰ ἔργα», ²¹⁸⁾ ἐνῶ ἀντιθέτως ψέγομεν τὸν καλλιτέχνην, ὁ ὁποῖος «προεῖλετο μὲν μιμήσασθαι (ὁρθῶς, ἀπέτυχεν) δὲ δι' ἀδυναμίαν».

²¹²⁾ Ρητ. Β, 2, 1378α 33 κ. ε. ²¹³⁾ Ἡθ. Νικ. Η'. 7,1149α 25 κ. ε. ²¹⁴⁾ Essais de Morale, de Science et d' Esthétique γαλ. μετ. Burdeau 1877 σ. 254. ²¹⁵⁾ Force et cause 4me millé 1920 σ. 13. ²¹⁶⁾ Fondements de la Metaphysique de moeurs γαλ. μετ. Delbos σ. 101. ²¹⁷⁾ Ρητ. Α', 9, 1366α 33 — 34. ²¹⁸⁾ Ἡθ. Ἐθδ. Β', 1228α 11 — 13.

219) Αὐτοσκοπὸς εἶναι καὶ ἡ γνῶσις καὶ δὴ ἡ φιλοσοφικὴ. «Εἵπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον, καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν. Μαρτυρεῖ δὲ καὶ αὐτὸ τὸ συμβεβηκός. Σχεδὸν γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ πρὸς ὁρατώνην καὶ διαγωγὴν, ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξαστο ζητεῖσθαι. Δῆλον οὖν ὡς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν, ἀλλ' ὥσπερ ἄνθρωπός φαμεν ἐλευθερός ὁ αὐτοῦ ἔνεκα, καὶ μὴ ἄλλου, οὕτως καὶ αὐτὴ μόνη ἐλευθέρα οὔσα τῶν ἐπιστημῶν. Μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστι» 220).

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ διανοητικοῦ συναισθήματος κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν ἔκφρασιν εἶναι ἡ αὐτάρχεια. «Δοκεῖ... ἡ φιλοσοφία θαυμαστάς ἡδονὰς ἔχειν καθαριότητι καὶ τῷ βεβαίῳ... ἢ τε λεγομένη αὐτάρχεια περὶ τὴν θεωρητικὴν μάλιστα ἂν εἴη· τῶν μὲν γὰρ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων καὶ σοφὸς καὶ δίκαιος καὶ οἱ λοιποὶ δέονται, τοῖς δὲ τοιαύτοις ἱκανῶς κεχορηγημένων ὁ μὲν δίκαιος δεῖται πρὸς οὓς δικαιοπραγήσει καὶ μεθ' ὧν, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ σῶφρων καὶ ὁ ἀνδρεῖος καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστος, ὁ δὲ σοφός, καὶ καθ' αὐτὸν ὧν δύναται θεωρεῖν, καὶ ὅσῳ ἂν σοφώτερος ᾖ, μᾶλλον βέλτιον δ' ἴσως συνεργοὺς ἔχων, ἀλλ' ὅμως αὐταρκέστατος. Δόξει τ' ἂν αὐτὴ μόνη δι' αὐτὴν ἀγαπᾶσθαι· οὐδὲν γὰρ ἀπ' αὐτῆς γίνεται παρὰ τὸ θεωρῆσαι, ἀπὸ δὲ τῶν πρακτικῶν ἢ πλεῖον ἢ ἔλαττον περιποιούμεθα παρὰ τὴν προᾶξιν» 221).

Ἡ αὐτὴ αὐτάρχεια χαρακτηρίζει καὶ τὸ ἀκρότατον ἀγαθόν. «Τὸ τέλειον ἀγαθὸν αὐταρκές εἶναι δοκεῖ». 222) Καὶ «εἰ μὲν ἐστὶν ἓν τι μόνον τέλειον τοῦτ' ἂν εἴη τὸ ζητούμενον, εἰ δὲ πλείω, τὸ τελειότατον τούτων. Τελειότερον δὲ λέγομεν τὸ καθ' αὐτὸ διωκτὸν τοῦ δι' ἕτερον καὶ τὸ μηδέποτε δι' ἄλλο αἰρετόν». 223) Ὡς τοιοῦτον θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εὐδαιμονίαν. «Ταύτην γὰρ αἰρούμεθα ἀεὶ δι' αὐτὴν καὶ οὐδέποτε δι' ἄλλο, τιμὴν δὲ καὶ ἡδονὴν καὶ νοῦν καὶ πᾶσαν ἀρετὴν αἰρούμεθα μὲν ἀεὶ δι' αὐτά..., αἰρούμεθα δὲ καὶ τῆς εὐδαιμονίας χάριν, διὰ τούτων ὑπολαμβάνοντες εὐδαιμονήσειν. Τὴν δ' εὐδαιμονίαν οὐδεὶς αἰρεῖται τούτων χάριν, οὐδ' ἄλλως δι' ἄλλο» 224). Εἶναι δὲ ἡ εὐδαιμονία οὐχὶ ἀντικειμενικὴ τις ὄντοτης, ἀλλ' ἐνέργεια βιολογικὴν ἔχουσα ἀξίαν. «Ἡ εὐδαιμονία ἐνέργειά τις ἐστίν, ἢ δ' ἐνέργεια δῆλον ὅτι γίνεται καὶ οὐχ ὑπάρχει ὥσπερ κτῆμά τι». Καὶ τὸ μὲν «εὐδαιμονεῖν ἐστὶν ἓν τῷ ζῆν καὶ ἐνεργεῖν, τοῦ δ' ἀγαθοῦ ἢ ἐνέργεια σπουδαία καὶ ἡδεῖα καθ' αὐτὴν» 225).

Ὡς τὸ ἄκρον ἀγαθὸν οὕτω καὶ τὴν ἀρετὴν ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικρούζει ἀπὸ τελολογικῆς σκοπιᾶς. «Ἀρετὴ» κατ' αὐτὸν εἶναι «δύναμις ποριστικὴ ἀγαθῶν καὶ φυλακτικὴ, καὶ δύναμις ἐνεργητικὴ πολλῶν καὶ μεγάλων» 226). «Πᾶσα ἀρετὴ», λέγει ὁμοίως ἄλλαχοῦ, «οὐ ἂν ᾗ ἀρετὴ, αὐτό τε εὖ ἔχον

218) Ποιητικὴ 2δ, 1460β 16 — 18. 219) Μετ. Α', 2, 992, β, 25 κ. ε. 220) Ἠθ. Νικ. Κ', 7, 1177α 25 κ. ε. 221) Αἶτ. Α', 5, 1097β 8 222) Αἶτ. 1097α 28 — 32. 223) Αἶτ. 1097β 1 — 6. 224) Αἶτ. 1169β 29 — 32. 225) Ρητ. Α', 9, 1366α 36 — 39.

ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἢ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῆ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῆ εὖ ὁρῶμεν. ὁμοίως ἢ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μείναι τοὺς πολεμίους. εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἢ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει»²²⁷

Παραπλησίαν θεωρίαν διετύπωσε καὶ περὶ καλαισθητικοῦ συναισθήματος. Τὸ καλὸν δὲν εἶναι ἀνθύπαρκτος τις ὄντοτης αἰωνία, ἐνιαία καὶ ἀναλλοίωτος, ὡς παρὰ Πλάτωνι²²⁸, ἀλλὰ ποικίλλει κατὰ τὰ ἀντικείμενα, εἰς ἃ ἀναφέρεται καὶ τὰ καλαισθητικὰ κριτήρια καὶ τὰς διαθέσεις τῶν ὑποκειμένων. «Διὰ τί ἵππος ἵπῳ χαίρει καὶ ἐπιθυμεῖ, ἄνθρωπος δ' ἄνθρωπῳ καὶ ὄλως δὲ τὰ συγγενῆ τοῖς συγγενέσι καὶ ὁμοίοις; οἷ γὰρ δὴ ὁμοίως ὅτι πᾶν ζῷον καλόν, ἢ δ' ἐπιθυμία τοῦ καλοῦ. Ἔδει οὖν τὸ καλὸν ἡδίων εἶναι, νῦν δὲ μᾶλλον οὐ πᾶν κάλλος ἡδύ, οὐδὲ πᾶσιν ἢ ἡδονὴ ἢ τὸ καλὸν ἡδύ, οἷον φαγεῖν ἢ πιεῖν ἐστὶν ἡδίων ἐτέρῳ καὶ ἀφροδιάσαι ἄλλῳ». Καλὸν εἶναι «τὸ εἰς τὴν συνουσίαν ἡδύ» καὶ γενικώτερον «ὅτι ἐπιθυμοῦντες χαίρομεν ὁρῶντες. Καίτοι καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐπιθυμιῶν ἔχει ὁμοίως· διψῶντες γὰρ ἡδίων ὁρῶσι τὸ πόμα. Τὸ μὲν οὖν πρὸς χρεῖαν τινὰ καλόν, οὐ καὶ μάλιστα ἐπιθυμοῦμεν, τοῦτο δοκεῖ ἡδιστον εἶναι, τὸ δὲ καθ' αὐτὸ οὐκέτι οὕτως. Σημεῖον δὲ τούτου· δοκοῦσιν γὰρ ἡμῖν καὶ ἄνδρες καλοὶ εἶναι, πρὸς τὴν συνουσίαν βλέψασιν. Ἄρ' οὖν οὕτως ὥστε καὶ ἡσθῆναι ὁρῶσι μᾶλλον τοῦ εἰς τὴν συνουσίαν, οὐδὲν γὰρ κωλύει, εἰ μὴ ἐπιθυμοῦντες τύχοιμεν. Οὕτω δὲ πόμα κάλλιον, εἰ γὰρ διψῶντες τύχοιμεν, ἡδίων ὁψόμεθα»²²⁹. Ἡ καλαισθητικὴ ἀπόλαυσις κατὰ ταῦτα στενῶς συνδέεται πρὸς τὴν γενετήσιον ὁρμὴν καὶ τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας. Ἦδη ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος ἐταύτιζε καλὸν καὶ χρήσιμον. «Καλά τε κάγαθα νομίζεται, πρὸς ἅπερ ἂν εὐχρηστα ἦ...καὶ κόφινος κοπροφόρος καλόν ἐστι...καὶ χρυσῆ γε ἄσπις αἰσχρόν, ἐὰν πρὸς τὰ ἑαυτῶν ἔργα ὁ μὲν καλῶς πεποιημένος ἦ, ἢ δὲ κακῶς»²³⁰.

Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὸν Lalo²³¹, κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἀρχῆς: «ἡ τέχνη διὰ τὴν τέχνην» καὶ τῆς δοξασίας, καθ' ἣν ἢ τέχνη ὀφείλει νὰ θηρεύῃ σκοποὺς ἠθικοὺς καὶ χρησιμοθηρικοὺς. Τὸ μὲν φρονεῖ ὅτι «καλόν ἐστὶν ὃ ἂν δι' αὐτὸ αἰρετὸν ὄν ἐπαινετὸν ἦ»²³², τὸ δὲ δέχεται ὅτι σκοπὸς τῆς τραγωδίας εἶναι «ἡ δι' ἐλέου καὶ φόβου τῶν παθημάτων κάθαρσις». ²³³ Ὁ θεατὴς τῆς τραγωδίας ἀπολυτροῦται τῆς ἀντικοινωνικῆς

²²⁷ Ηθ. Νικ. Β', 5, 1106α 15-24 ²²⁸ Συμπόσιον 211Α-С ²²⁹ Προβλήματα I, 52, 897,β,10. ²³⁰ Ἀπομνημονεύματα Γ', 8, 5-6. ²³¹ Aristote σ, 96 ²³² Ρητ. Α, 9,1366α, 33-34 ²³³ Ποιητ. 6,1449β, 26.

τάσεως νὰ δοκιμάζη ἰσχυρὰ συναισθήματα (παθήματα), ἱκανοποιεῖ ἀβλαβῶς τὰ αἰμοβόρα αὐτοῦ ὀρμέμφυτα.²³⁴⁾ «Ἐν τε τῇ κωμῳδίᾳ καὶ τραγωδίᾳ», λέγει ὁ Ἰάμβλιχος «ἄλλότρια πάθη θεωροῦντες ἴσταμεν τὰ οἰκεῖα πάθη καὶ μετριώτερα ἐπεργαζόμεθα καὶ ἀποκαθαίρομεν».²³⁵⁾ Πολλαπλῇ ἐπίσης εἶναι ἡ ὠφέλεια τῆς μουσικῆς. «Οὐ μιᾶς ἕνεκεν ὠφελείας τῇ μουσικῇ χρῆσθαι δεῖ, ἀλλὰ πλειόνων χάριν (καὶ γὰρ παιδείας ἕνεκεν καὶ καθάρσεως... τρίτον δὲ πρὸς διαγωγήν, πρὸς ἀνεσίν τε καὶ πρὸς τὴν τῆς συντονίας ἀνάπαυσιν).²³⁶⁾

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τὰ τε ὑλικά καὶ πνευματικά συναισθήματα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν στεροῦνται σκοπιμότητος.

γ) Ἡ σκοπιμότης τῶν ὀρέξεων

Τὰ συναισθήματα ἐμφανίζουσι τὴν ἐπιφανειακὴν καὶ συνειδητὴν μόνον πλευρὰν τῶν ψυχικῶν φαινομένων. «Ἀποτελοῦσι τοὺς δείκτας», λέγει ὁ Ribot, «ἀλλ' οὐχὶ τοὺς τροχοὺς καὶ τὰ ἐλατήρια τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας».²³⁷⁾ Τὸ βαθύτερον κίνητρον τῆς δράσεως εἶναι ἡ ὀρμή. Τὸ συναισθημα ἀκολουθεῖ αὐτήν, κατὰ τὴν γραφικὴν ἔκφρασιν τοῦ Ribot, «ὡς ἡ σκιὰ τὸ στερεὸν σῶμα».²³⁸⁾ Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπίσης ἡ ὄρεξις εἶναι τὸ ἀρχικὸν κίνητρον τῶν πράξεων. «Ἡ ἐσχάτη αἰτία τοῦ κινεῖσθαι ὄρεξις, αὕτη δὲ γίνεται ἢ δι' αἰσθήσεως ἢ διὰ φαντασίας καὶ νοήσεως».²³⁹⁾ Αἱ γνωστικαὶ λειτουργίαι εἶναι ἀπλῶς μέσα πρὸς ἐξυπηρέτησιν αὐτῆς. «Ἡ φαντασία ὅταν κινῆ οὐ κινεῖ ἄνευ ὀρέξεως» καὶ ὁ «νοῦς οὐ φαίνεται κινῶν ἄνευ ὄρεξεως. Τὸ ὀρεκτὸν γὰρ κινεῖ, καὶ διὰ τούτου ἡ διάνοια κινεῖ, ὅτι ἀρχὴ αὐτῆς ἐστὶ τὸ ὀρεκτόν».²⁴⁰⁾ Εἶναι δὲ τοῦτο «ἢ τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ φαινόμενον ἀγαθόν».²⁴¹⁾ Προφανῆς συνεπῶς εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ σκοπιμότης τῆς ὀρέξεως. «Καὶ ἡ ὄρεξις ἕνεκά του πᾶσα».²⁴²⁾ Διὰ τῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν ἡμῶν ἀποβλέπομεν πάντοτε πρὸς ὠρισμένον σκοπόν, ἐπιζητοῦμεν νὰ ἐπιφέρωμεν εἰς τὸν ἡμέτερον ὀργανισμόν ἢ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον μεταβολὴν ὠφέλιμον δι' ἡμᾶς. Τρώγομεν διὰ νὰ εἰσάγωμεν τροφὰς χρησίμους πρὸς διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος, κατασκευάζομεν ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα διὰ νὰ προφυλασώμεθα ἐκ τοῦ ψύχους, ἐπιπλα καὶ σκεύη διὰ τὴν ἀνεσίν ἡμῶν. «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχόμενος τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, «ὁμοίως δὲ προαίξις τε καὶ προαίρε-

²³⁴⁾ Πρὸβλ. Weil *Études sur le drame antique* ἀ. ἔ. σ. 157—163 καὶ Svododa *I. Esthétique d'Aristote* 1927 σ. 90—103. ²³⁵⁾ Περὶ μυστηρίων ἔκδ. Parthy II, σ. 39, ²³⁶⁾ Πολιτικά Θ', 7, 1341 β 36—42. ²³⁷⁾ *Psychologie de l'attention* 16η ἔκδ. 1924 σ. 166. ²³⁸⁾ Αὐτ. σ. 169. ²³⁹⁾ Π. ζῳῶν κινήσεως 6, 701 α 37—7. ²⁴⁰⁾ Π. ψυχῆς Γ', 10, 433 α 20—23. ²⁴¹⁾ Αὐτ. 28—29. ²⁴²⁾ Αὐτ. 15.

σις, ἀγαθοῦ τινος ἐφίεσθαι δοκεῖ». ²⁴³⁾ Οὕτω σκοπὸς μὲν τῶν ἰατρικῆς εἶναι «ἡ ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος». ²⁴⁴⁾

Ἄλλ' ὁ ἐκάστοτε ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς εἶναι ὅτε μὲν συνειδητὸς, ὅτε δὲ ἀσυνειδητός. Συνειδηταὶ ἐνέργειαι εἶναι ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ βούλησις, ἀσυνειδητοὶ δὲ ἡ ἀνακλαστικὴ κίνησις καὶ τὸ ὀρμέμφυτον. Αἱ ἀνακλαστικαὶ κινήσεις αἱ προκαλοῦσαι τὴν ἔκκρισιν τοῦ γαστρικοῦ ὑγροῦ εἶναι τελείως ἀσυνειδητοὶ, εἶναι ἐν τούτοις σκόπιμοι καὶ ἐμφαίνουσι τελείαν προσαρμογὴν πρὸς τὸ εἶδος τῆς τροφῆς, τὴν πέψιν τοῦ ὁποῖου πρόκειται νὰ διευκολύνουσι. Ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ ὁμοίως ὅτι ἡ ἀνακλαστικὴ κίνησις εἶναι τὸ μὲν σκόπιμος, τὸ δὲ ἔμφυτος. «Διὰ τοῦτο σκαρδαμύσσει τε πάντα καὶ μάλιστ' ἄνθρωπος, πάντα μὲν ὅπως τὰ προσπίπτοντα τοῖς βλεπέροις κωλύωσι (καὶ τοῦτο οὐκ ἐκ προαιρέσεως, ἀλλ' ἡ φύσις ἐποίησε)». ²⁴⁵⁾

Πολυπλοκώτεραι καὶ προορατικώτεραι ἀντιδράσεις τοῦ ὄργανισμοῦ εἶναι τὰ ὀρμέμφυτα. Δι' αὐτῶν κατορθοῦται ἡ ἐξασφάλισις τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους κατὰ τρόπον προκαλοῦντα τὸν θαυμασμόν τῶν εἰδημόνων. Ὁ περίφημος Γάλλος ἐντομολόγος Fabre περιέγραψεν ἀριστοτεχνικῶς τὴν καταπληκτικὴν ταύτην προσαρμογὴν τῶν ὀρμεμφύτων πρὸς ἐκπλήρωσιν ὀρισμένων σκοπῶν. Τὸ ζῷον ἐν τούτοις ἀγνοεῖ τὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον διὰ τοῦ ὀρμεμφύτου ἐπιδιώκει. Ἡ μέλισσα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐναποθέτῃ τὸ μέλι εἰς τὴν διάτρουτον κηρύθραν καί, ἐνῶ βλέπει τὸ μάταιον ἔργον τῆς, δὲν φράττει τὴν ὀπὴν. Τὸ ὀρμέμφυτον εἶναι τυφλόν, δηλαδὴ ἀσυνειδητόν. Ἀμφότερα τὰ γνωρίσματα ταῦτα τοῦ ὀρμεμφύτου, ἡ σκοπιμότης καὶ ὁ ἀσυνειδητός αὐτοῦ χαρακτήρ, εἶναι γνωστὰ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. «Εἰ τὰ κατὰ τὴν τέχνην ἕνεκά του, δῆλον ὅτι καὶ τὰ κατὰ τὴν φύσιν... Μάλιστα δὲ φανερόν ἐπὶ τῶν ζῴων τῶν ἄλλων, ἃ οὔτε τέχνη οὔτε ζητήσαντα οὔτε βουλευσόμενα ποιεῖ ὅθεν διαποροῦσιν οἱ τινες πότερον νῦν ἢ τινὶ ἄλλῳ ἐργάζονται οἱ τ' ἀράχνη καὶ οἱ μύρμηκες καὶ τὰ τοιαῦτα. Κατὰ μικρὸν δ' οὕτω προϊόντι καὶ ἐν τοῖς φυτοῖς φαίνεται τὰ συμφέροντα γινόμενα πρὸς τὸ τέλος, οἷον τὰ φύλλα τῆς τοῦ καρποῦ ἕνεκα σκέπης. Ὡστε... φύσει τε ποιεῖ καὶ ἕνεκά του ἡ χελιδὼν τὴν νεοττιὰν καὶ ὁ ἀράχνης τὸ ἀράχνιον». ²⁴⁶⁾

Τὰ ὀρμέμφυτα εἶναι τελειότερον ἀνεπτυγμένα εἰς τὰ ζῷα ἢ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Αἱ ὀρμαὶ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἔχουσι τὸ στερεότυπον καὶ ἀνιλλοίωτον χαρακτήρα τῶν ἐνστίκτων τῶν ζῴων. Ἐκ τῶν ὀρμῶν ἄλλαι μὲν εἶναι κοιναὶ εἰς ἀνθρώπους καὶ ζῷα ὡς αἱ ὀρμαὶ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, πρὸς τροφήν, πρὸς κίνησιν, πρὸς διατήρησιν τοῦ εἴδους, ἄλλαι δὲ ἰδιάζουσιν εἰς

²⁴³⁾ Ἡθ. Νικ. Α', 1, 1094 α 1—2 ²⁴⁴⁾ Αὐτ. 8—9. ²⁴⁵⁾ Π. ζ. μορίων Β', 13, 657 α. 36—39. ²⁴⁶⁾ Φυσ. ἀκρ. Β', 8, 199 α. 8—25.

τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὡς αἱ ὁρμαὶ πρὸς ἐπικοινωνίαν, πρὸς κτῆσιν, πρὸς ἐνασχόλησιν, πρὸς μίμησιν, πρὸς τὸ εἰδέναι καὶ πρὸς ἀνακοίνωσιν.

Ἰσχυροτάτη καὶ καθολικὴ εἰς πάντα τὰ ζῶα εἶναι ἡ πρὸς τροφήν ὁρμή, ἧς προφανὴς εἶναι σκοπιμότης, «αὐτὰρ οἶόν τε ζῆν ἄνευ τροφῆς». Σημαντικὴ εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐπίδοσις τῆς ὁρμῆς ταύτης ἐπὶ τὸν βίον τῶν ζῴων, ὃ ὁποῖος διαμορφοῦται καὶ ρυθμίζεται κατὰ τὸ εἶδος τῆς τροφῆς. Αἱ διαφοραὶ τῆς τροφῆς «τοὺς βίους πεποιήκασι διαφέροντας τῶν ζῴων. Τῶν τε γὰρ θηρίων τὰ μὲν ἀγελαῖα τὰ δὲ σποραδικὰ ἐστίν, ὁποτέρως συμφέρει πρὸς τὴν τροφήν αὐτοῖς διὰ τὸ τὰ μὲν ζωοφάγα τὰ δὲ καρποφάγα τὰ δὲ παμφάγα αὐτῶν εἶναι ὥστε πρὸς τὰς ραστώνας καὶ τὴν αἴρεσιν τὴν τούτων ἢ φύσιν τοῖς βίοις αὐτῶν διώρισεν. Ἐπεὶ δ' οὐ ταῦτ' ἐκάστῳ ἠδὲ κατὰ φύσιν ἀλλ' ἕτερα ἕτεροις, καὶ αὐτῶν τῶν ζωοφάγων καὶ τῶν καρποφάγων οἱ βίοι πρὸς ἀλλήλα διαστάσιν ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων. Πολὺ γὰρ διαφέρουσιν οἱ τούτων βίοι. Οἱ μὲν οὖν ἀργότεροι νομάδες εἰσίν... οἱ δ' ἀπὸ θήρας ζῶσι, καὶ θήρας ἕτεροι ἕτερας, οἶον οἱ μὲν ἀπὸ ληστείας, οἱ δ' ἀπ' ἀλιείας, ὅσοι λίμνας καὶ ἔλη καὶ ποταμοὺς ἢ θάλατταν τοιαύτην προσοικοῦσιν, οἱ δ' ἀπ' ὀρνίθων ἢ θηρίων ἀγρίων· τὸ δὲ πλεῖστον γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς γῆς ζῆ καὶ τῶν ἡμέρων καρπῶν»²⁴⁷.

Οὐχ ἥτιον σημαντικὴ εἶναι ἡ πρὸς κίνησιν ὁρμή, τῆς ὁποίας βιολογικὴ εἶναι ἡ σκοπιμότης. Σκοπὸς «τοῦ περιπατεῖν» εἶναι «ἡ ὑγίεια· διὰ τί γὰρ περιπατεῖ; φησὶν ἵνα ὑγιαίνῃ καὶ εἰπόντος οὕτως οἰόμεθα ἀποδεδωκέναι τὸ αἴτιον».²⁴⁸ Καὶ αὐταὶ αἱ «διαστάσεις» τῶν παιδῶν δὲν εἶναι ἀσκοποι, «συμφέρουσι γὰρ πρὸς αὔξησιν. Γίνεται γὰρ τρίτον τινα γυμνασία τοῖς σώμασι».

Καθολικὴ καὶ ἐξ ἴσου σημαντικὴ εἶναι ἡ γενετήσιος ὁρμή. «Ἡ θρηπτικὴ ψυχὴ...καὶ πρώτη καὶ κοινοτάτη δύνამις ἐστὶ ψυχῆς, καθ' ἣν ὑπάρχει τὸ ζῆν ἅπασιν. ἧς ἐστὶν ἔργα γεννῆσαι καὶ τροφῇ χρῆσθαι· φυσικώτατον γὰρ τῶν ἔργων τοῖς ζῴοις, ὅσα τέλεια καὶ μὴ πηρώματα, ἢ τὴν γένεσιν αὐτομάτην ἔχει, τὸ ποιῆσαι ἕτερον οἶον αὐτό, ζῶον μὲν ζῶον, φυτὸν δὲ φυτόν, ἵνα τοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ θεοῦ μετέχωσιν ἢ δύνανται· πάντα γὰρ ἐκείνου ὀρέγεται, καὶ ἐκείνου ἕνεκα πράττει ὅσα πράττει κατὰ φύσιν. τὸ δ' οὐ ἕνεκα διπτόν, τὸ μὲν οὐ, τὸ δὲ ῶ. ἐπεὶ οὖν κοινωνεῖν ἀδυνατεῖ τοῦ ἀεὶ καὶ τοῦ θεοῦ τῇ συνεχείᾳ, διὰ τὸ μηδὲν ἐνδέχεσθαι τῶν φθαρτῶν ταῦτ' οὐ καὶ ἐν ἀριθμῷ διαμένειν, ἢ δύνανται μετέχειν ἕκαστον, κοινωνεῖ ταύτῃ, τὸ μὲν μᾶλλον τὸ δ' ἥτιον· καὶ διαμένει οὐκ αὐτὸ ἀλλ' οἶον αὐτό, ἀριθμῷ μὲν οὐχ ἓν, εἶδει δ' ἓν»²⁴⁹. Διὰ τῆς γενετησίου οὕτως ὁρμῆς ἐπιτυγχάνεται ἡ διαιώνισις τοῦ εἴδους. Ἀνάλογα ὑπεστήριξε καὶ ὁ Πλάτων θεωρήσας ὡς ἀντικεί-

²⁴⁷) Πολιτικά Α'. 8, 1256 α 24—41. ²⁴⁸) Φυσ. ἀερ. Β'. 3, 191 β 32—35. ²⁴⁹) Π. ψυχῆς Β', 4, 415 α κ. ε.

μενον τοῦ ἔρωτος τὴν ἀθανασίαν. «Ἡ θνητὴ φύσις ζητεῖ, κατὰ τὸ δυνατόν, αἰεὶ τε εἶναι καὶ ἀθάνατος· δύναται δὲ ταύτη μόνον, τῇ γενέσει, ὅτι αἰεὶ καταλείπει ἕτερον νέον ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ»²⁵⁰.

Ἡ πρὸς ἐπικοινωνίαν ὁρμὴ εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου. «ὁ ἄνθρωπος», διεκήρυξε, εἶναι «πολιτικὸν ζῶον πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζῴου μᾶλλον»²⁵¹. Ὡς αἱ ἄλλαι ὁρμαὶ οὕτω καὶ αὕτη ἀποβλέπει εἰς ἀγαθόν τι. «Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ αὐτὰν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνηκυσίαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὴς ἄλλας· αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτικὴ».²⁵² «Φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος· ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθὲν βέλτιστον τῶν ζῴων ὁ ἄνθρωπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων»²⁵³. Ἐκ τῆς συγκροτήσεως τῆς κοινωνίας καὶ πολιτείας δὲν ἀποκομίζομεν μόνον ἀρνητικὰ ὀφέλη, ἀλλὰ καὶ θετικά· δι' αὐτῆς κατορθοῦται ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ θεραπεία τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν. «Δεῖ λαμβάνειν τὸν οἰκοδόμον παρὰ τοῦ σκυτοτόμου τὸ ἐκείνου ἔργον, καὶ αὐτὸν ἐκείνῳ μεταδιδόναι τὸ αὐτοῦ»²⁵⁴. Πρὸς τοῦτο ἀπαραίτητος εἶναι ἡ διαφοροποίησις τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν μελῶν. «Οὐ γὰρ ἐκ δύο ἰατρῶν γίνεται κοινωνία, ἀλλ' ἐξ ἰατροῦ καὶ γεωργοῦ, καὶ ὅλως ἐτέρων καὶ οὐκ ἴσων· ἀλλὰ τούτους δεῖ ἰσασθῆναι, διὸ πάντα συμβλητὰ δεῖ πως εἶναι, ὧν ἐστὶν ἀλλιαγὴ».²⁵⁵ Τὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα τῆς τοιαύτης κατανομῆς τῆς ἐργασίας εἶναι γνωστὸν ὅποσον ἐξαίρονται ὑπὸ τῆς νεωτέρας κοινωνιολογίας.²⁵⁶ Εἰς τὴν κοινωνικὴν ὁμῶς συμβίωσιν παραλλήλως τῆς ἀνομοιομορφίας συντελεῖ καὶ ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ ἐπιδίωξις κοινῶν ἰδανικῶν, ὡς ἡ ἀνομοία συγκρότησις τοῦ πληρώματος τοῦ πλοίου συμβάλλει εἰς τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. «Τῶν δὲ πλωτῆρων καίπερ ἀνομοίων ὄντων τὴν δύναμιν (ὁ μὲν γὰρ ἐστὶν ἐρέτης, ὁ δὲ κυβερνήτης, ὁ δὲ προρεὺς, ὁ δ' ἄλλην τιν' ἔχων τοιαύτην ἐπωνυμίαν) δῆλον ὡς ὁ μὲν ἀκριβέστατος ἐκάστου λόγος ἴδιος ἐστὶ τῆς ἀρετῆς, ὁμοίως δὲ καὶ κοινός τις ἐφαρμόσει πᾶσιν· ἡ γὰρ σωτηρία τῆς ναυτιλίας ἔργον ἐστὶν αὐτῶν πάντων, τούτου γὰρ ἕκαστος ὀρέγεται τῶν πλωτῆρων. Ὅμοίως τοίνυν καὶ τῶν πολιτῶν, καίπερ ἀνομοίων ὄντων, ἡ σωτηρία τῆς κοινωνίας ἔργον ἐστὶ, κοινωνία δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία».²⁵⁷)

²⁵⁰) Συμπόσ. 207. ²⁵¹) Πολιτικά Α'. 2, 1253 α 8—9. ²⁵²) Αὐτ. 1, 1252 α 1—8. ²⁵³) Αὐτ. 2, 1253 α 32—37. ²⁵⁴) Ἡθ. Νικ. Ε', 8, 1133 α 8—10. ²⁵⁵) Αὐτ. 18—19. ²⁵⁶) Πρὸς Adams Smith Recherches sur la nature et les causes de la richesse de nations Γαλλ. μετ. 1843 σ. 6—14, ²⁵⁷) Πολ. Γ'. 2, 1276 β 20—30.

Ἡ ὁρμὴ πρὸς κτῆσιν συνδέεται κυρίως πρὸς θεραπείαν ὑλικῶν ἀναγκῶν. «Τὸ κτῆμα ὄργανον πρὸς ζωὴν ἐστὶ, καὶ ἡ κτῆσις πλῆθος ὀργάνων ἐστὶ, καὶ ὁ δοῦλος κτῆμά τι ἐμφυχον. Καὶ ὡσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνων πᾶς ὑπηρέτης». ²⁵⁸ Πρὸς ἀπόκτησιν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἀποβλέπει ὁ νομαδικός, ὁ γεωργικός, ὁ ληστροικός, ὁ ἀλιευτικός καὶ ὁ θηρευτικός βίος τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι «ὡς ἂν ἡ χρεία συναναγκάζῃ, τοῦτον τὸν τρόπον διάγουσιν. Ἡ μὲν οὖν τοιαύτη κτῆσις ὑπ' αὐτῶς φαίνεται τῆς φύσεως διδομένη πᾶσιν, ὡσπερ κατὰ τὴν πρώτην γενεσιν εὐθύς, οὕτω καὶ τελειωθεῖσιν». ²⁵⁹) Εἰς τὴν πρὸς κτῆσιν ὁρμὴν ὑπάγει ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην καὶ τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν. «Καὶ ἡ πολεμικὴ φύσει κτητικὴ πως ἔσται (ἡ γὰρ θηρευτικὴ μέρος αὐτῆς), ἢ δεῖ χρῆσθαι πρὸς τε τὰ θηρία καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἅσοι πεφυκότες ἀρχεσθαι μὴ θέλουσιν, ὡς φύσει δίκαιον τοῦτον ὄντα τὸν πόλεμον. Ἐν μὲν οὖν εἶδος κτητικῆς κατὰ φύσιν τῆς οἰκονομικῆς μέρος ἐστίν, καθὼ δεῖ ἢτοι ὑπάρχειν ἢ πορίζειν αὐτὴν ὅπως ὑπάρχῃ, ὧν ἐστὶ θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζωὴν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας». ²⁶⁰)

Ἡ πρὸς ἐνασχόλησιν ὁρμὴ ἀντιθέτως εἶναι αὐτοσκοπός, ὡς ἀποδεικνύουσιν αἱ παιδιὰ τῶν παιδῶν. «Ἡ παιδιά», κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ διατύπωσιν τοῦ Baldwin ²⁶¹), «εἶναι αὐτοτελής», κατὰ τὴν τεολογικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. «Τὸ παίγνιον», λέγει ὁμοίως ὁ Karl Groos, ²⁶²) «εἶναι αὐτοχρόνως μέσον καὶ σκοπός ἢ αὐτοσκοπός». Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη ὁ Πλάτων ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἡ παιδιά δὲν ἔχει οὔτε πρακτικόν, οὔτε θεωρητικόν, οὔτε καλλιτεχνικόν σκοπόν. «Οἰκοῦν ἡδονῇ κρίνοιτ' ἂν μόνον ἐκείνο ὀρθῶς, ὃ μῆτε τινα ὀφελίαν μῆτε ἀλήθειαν μῆτε ὁμοιότητα ἀπεργαζόμενον παρέχεται μὴδ' αὖ γε βλάβην, ἀλλ' αὐτοῦ τούτου μόνον ἕνεκα γίγνοιτο... Παιδιάν... εἶναι τὴν αὐτὴν ταύτην λέγω τότε, ὅταν μῆτε τι βλάβη μῆτε ὀφελῆ σπουδῆς ἢ λόγου ἄξιον». ²⁶³) Τὰ αὐτὰ φρονεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Αἱ παιδιὰ εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰς «ἡδέϊαι, οὐ γὰρ δι' ἕτερα αὐτὰς αἰροῦνται». ²⁶⁴) Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἡ παιδιά ὁ σκοπός τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. «Ἄτοπον τὸ τέλος εἶναι παιδιάν, καὶ πραγματεύεσθαι καὶ κακοπαθεῖν τὸν βίον ἅπαντα τοῦ παίζειν χάριν. ἅπαντα γὰρ ὡς εἰπεῖν ἕτερον ἕνεκα αἰρούμεθα πλὴν τῆς εὐδαιμονίας. Τέλος γὰρ αὕτη, σπουδάζειν δὲ καὶ πονεῖν παιδιᾶς χάριν ἡλίθιον φαίνεται καὶ λῖαν παιδικόν· παίζειν δ' ὅπως σπουδάζῃ, κατ' Ἀνάχαοσιν, ὀρθῶς ἔχειν δοκεῖ. ἀναπαύσει γὰρ ἔοικεν ἡ παιδιά, ἀδυνατοῦντες δὲ συνεχῶς πονεῖν ἀναπαύσεως δέονται. οὐ δὲ τέλος ἢ ἀνάπαυσις γίνεται γὰρ

²⁵⁸) Αὐτ. Α'. 4, 1253 β 35—37. ²⁵⁹) Αὐτ. 8, 1256 β, 4—7. ²⁶⁰) Αὐτ. 24—32. ²⁶¹) La pensée et les choses γαλλ. μετ. 1903 σ. 107. ²⁶²) Das Seelenleben des Kindes 1913 σ. 64. ²⁶³) Νόμοι Β, 657. ²⁶⁴) Ἠθ. Νικ. Κ'. 6, 1176 β 9—10.

ἕνεκα τῆς ἐνεργείας». ²⁶⁵⁾ Τὸν αὐτὸν πρὸς ἀνάπαυσιν σκοπὸν ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὁ ὕπνος. «Ἐπειδὴ λέγομεν τὴν φύσιν ἕνεκά του ποιεῖν, τοῦτο δ' ἀγαθόν τι, τὴν δ' ἀνάπαυσιν παντὶ τῷ πεφυκότι κινεῖσθαι, μὴ δυναμένῳ δ' αἰεὶ καὶ συνεχῶς κινεῖσθαι μεθ' ἡδονῆς ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ὠφέλιμον, τῷ δ' ὕπνῳ αὐτῇ τῇ ἀληθείᾳ προσάπτουσι τὴν μεταφορὰν ταύτην ὡς ἀναπαύσει ὄντι· ὥστε σωτηρίας ἕνεκα τῶν ζώων ὑπάρχειν». ²⁶⁶⁾ «Σώζει γὰρ ἡ ἀνάπαυσις». ²⁶⁷⁾

Κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνη εἶναι ἡ πρὸς μίμησιν ὁρμή. «Τὸ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστὶ, καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζώων, ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας, καὶ τὸ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας. σημεῖον δὲ τούτου τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἔργων· ἃ γὰρ αὐτῶν λυπηρῶς ὀρωμεν, τούτων τὰς εἰκόνας τὰς μάλιστα ἠκριβωμένας χαίρομεν θεωροῦντες, οἷον θηρίων τε μορφὰς τῶν ἀτιμοτάτων καὶ νεκρῶν. αἴτιον δὲ καὶ τούτου, ὅτι μανθάνειν οὐ μόνον τοῖς φιλοσόφοις ἰδιστον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως· ἀλλ' ἐπὶ βραχὺ κοινωνοῦσιν αὐτοῦ. Διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι τὰς εἰκόνας ὀρῶντες, ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν καὶ συλλογίζεσθαι τί ἕκαστον». ²⁶⁸⁾ Τὴν πρὸς μίμησιν οὕτως ὁρμὴν ὑπάγει ὁ Ἀριστοτέλης ὑπὸ τὴν ὁρμὴν πρὸς τὸ εἶδέναι. Οἱ νεώτεροι ἀποδίδουσι εἰς τὴν μίμησιν πολὺ εὐρύτεραν σημασίαν. Ὁ Tarde, ²⁶⁹⁾ ὁ Baldwin, ²⁷⁰⁾ ὁ de Dantec ²⁷¹⁾ ἀνάγουσιν αὐτὴν εἰς νόμον διέποντα πάσας τὰς ἐνεργείας τῶν ἐνοργάνων ὄντων.

Τὴν ἰδιάζουσαν ἐπίσης εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ὁρμὴν πρὸς τὸ εἶδέναι θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ μὲν ὡς ἀναγκαίαν διὰ τὴν πρᾶξιν, τὸ δὲ ὡς αὐτοσκοπὸν. «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἶδέναι ὀρέγονται φύσει. Σημεῖον δ' ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις· καὶ γὰρ χωρὶς τῆς χρείας, ἀγαπῶνται δι' ἑαυτάς, καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων ἢ διὰ τῶν ὁμμάτων. Οὐ γὰρ μόνον ἵνα πράττωμεν, ἀλλὰ καὶ μηθὲν μέλλοντες πράττειν, τὸ ὄραν αἰρούμεθα ἀντὶ πάντων, ὡς εἰπεῖν, τῶν ἄλλων, Αἴτιον δ', ὅτι μάλιστα ποιεῖ γνωρίζειν τι ἡμᾶς αὕτη τῶν αἰσθήσεων, καὶ πολλὰς δηλοῖ διαφοράς». ²⁷²⁾ Εἰς τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης παρέμεινε πιστὸς πρὸς τὴν γενικὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως, ἡ ὁποία ἀνεζήτει τὴν γνῶσιν διὰ τὴν γνῶσιν, διὰ καθαρῶς θεωρητικὸς σκοπός. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς εἶχον πλήρη τούτου συνείδησιν, διότι διέστελλον τὰ ταξείδια τὰ «κατ' ἐμπορίαν», ὡς ἔλεγον, ἐκ τῶν «κατὰ θεωρίαν», ὅτε ἐπεσκέπτοντο τὰς ξένας χώρας, ὅπως παρατηρήσωσι ἀπλῶς

²⁶⁵⁾ Ἡθ. Νικ. Κ', 6, 1176β 35 κ. ε. ²⁶⁶⁾ Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως Β', 455β 19 — 25. ²⁶⁷⁾ Αὐτ. 3, 458α 6. ²⁶⁸⁾ Ποιητικὴ 4, 1448β, 2 κ. ε. ²⁶⁹⁾ Les lois de l'imitation. ²⁷⁰⁾ Le développement mental chez l'enfant et la race Γαλλ. Μετ. 1897 σ. 121 κ. ε. ²⁷¹⁾ La science de la vie 1915 κεφ. ΙΙ. ²⁷²⁾ Μετ. Α, 1, 980α 21 — 30.

αὐτάς. Ὅτε ὁ Καμβύσης κατέκτησε τὴν Αἴγυπτον, εὗρεν ἐκεῖ οὐ μόνον Ἑλληνας ἐμπόρους, ἀλλὰ καὶ Ἑλληνας περιηγητάς, «αὐτῆς τῆς χώρας θεητάς», ὡς ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος.²⁷³⁾ Ὁ Πλάτων βραδύτερον τὰ αὐτὰ ὑπεστήριξεν ἰσχυρισθεὶς ὅτι ἡ γεωμετρία παρὰ τὴν κοινὴν δοξασίαν δὲν ἐπιδιώκει πρακτικὸν τινὰ σκοπὸν, ἀλλὰ θεωρητικόν. «Πᾶν τὸ μάθημα γνώσεως ἔνεκα»²⁷⁴⁾ ἐπιτηδεύεται. Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ μαθηματικὸς Poincaré²⁷⁵⁾ εἶναι θιασώτης «τῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἐπιστήμην» βεβαιῶν ὅτι ἡ «γνώσις εἶναι ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πρᾶξις τὸ μέσον» τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Ἀπότοκος τῆς πρὸς τὸ εἰδέναι ὁρμῆς εἶναι ἡ πρὸς ἀνακοίνωσιν ὁρμή, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, διότι μόνον οὗτος διακρίνει τὸ συμφέρον καὶ βλαβερόν, καὶ συνεπῶς τὸ δίκαιον καὶ ἄδικον. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χρήσιμος εἶναι ὁ ἑναρθρος λόγος. «Ἡ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἠδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζῶσις (μέχρι γὰρ τούτου ἡ φύσις αὐτοῦ ἐλήλυθεν, τοῦ ἔχειν αἰσθησιν λυπηροῦ καὶ ἠδέος καὶ ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοις) ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον· τοῦτο γὰρ πρὸς τᾶλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἰσθησιν ἔχειν».²⁷⁶⁾

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὁρμέμφυτα καὶ τὰς ὁρμάς, καθ' ἃς ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι συνειδητὸς εἰς τὸ ἐνεργοῦν ὑποκείμενον, ἡ ἐπιθυμία, ἡ προαίρεσις καὶ ἡ βούλησις εἶναι συνειδηταὶ ἐνέργειαι τοῦ ὀρέγεσθαι. Κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν δρῶμεν μετὰ πλήρους συνειδήσεως ὅτι ἡ ἐνέργεια ἡμῶν ἀποτελεῖ μέσον πρὸς ἐπιδίωξιν ὀρισμένου σκοποῦ. «Ἐνεκα... του ποιεῖ πᾶς ὁ ποιῶν», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «καὶ οὐ τέλος ἀπλῶς ἀλλὰ πρὸς τι καὶ τινος τὸ ποιητόν, ἀλλὰ τὸ πρακτόν. ἡ γὰρ εὐπραξία τέλος. ἡ δ' ὄρεξις τούτου»²⁷⁷⁾. Τὴν ἐπιθυμίαν ὀρίζει ὡς «τοῦ ἠδέος ὄρεξιν»²⁷⁸⁾ καὶ διακρίνει δύο αὐτῆς μορφὰς «κοινὰς ἢ φυσικὰς» καὶ «ιδίους ἢ ἐπιθέτους» ἐπιθυμίας. Αἱ πρῶται εἶναι γενικαὶ καὶ χρησιμεύουσι πρὸς ἱκανοποίησιν πραγματικῶν ἀναγκῶν. «Πᾶς ἐπιθυμεῖ ὁ ἐνδεὴς ξηρᾶς ἢ ὑγρᾶς τροφῆς». Ἡ «φυσικὴ ἐπιθυμία» ἔχει βιολογικὴν σκοπιμότητα, εἶναι «ἀναπλήρωσις τῆς ἐνδείας»²⁷⁹⁾. «Ἡ ἐπιθυμία ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν, ἔστιν μὲν ἐνδεια, καὶ ὅταν μηκέτι ἔχωμεν τροφήν ἢ ὀλίγην»²⁸⁰⁾. Ἐν τῇ «Ρητορικῇ» τὰς φυσικὰς ἐπιθυμίας, «ὅσας μὴ ἐκ τοῦ ὑπολαμβάνειν ἐπιθυμοῦσι» ὀνομάζει ἀλόγους. Τοιαῦτα εἶναι «καὶ διὰ τοῦ σώματος ὑπάρχουσαι, οἷον ἡ τροφῆς δίψα καὶ πείνα, καὶ καθ' ἕκαστον εἶδος τροφῆς εἶδος ἐπιθυμίας, καὶ περὶ τὰ γευστὰ καὶ ἀφροδίσια καὶ ὅλως τὰ ἅπτα, καὶ

²⁷³⁾ Γ' 139 ²⁷⁴⁾ Πολιτεία Β', 527 4 — Β. ²⁷⁵⁾ La science et l'hyoypthese ἁ, ἔ. σ. 258. ²⁷⁶⁾ Πολιτικά Α', 2, 1253α 11 — 19. ²⁷⁷⁾ Ἡθ. Νικ. Ζ', 2, 1139β 1 — 14. ²⁷⁸⁾ Π. ψυχῆς Β', 3, 414 β, 6. ²⁷⁹⁾ Ἡθ. Νικ. Γ', 13, 1118 β 18 — 19. ²⁸⁰⁾ Προβλήματα ΚΑ', 930 α 28.

περί ὄσμην (εὐωδίας) καὶ ἀκοήν καὶ ὄψιν»²⁸¹ Αἱ ἴδιοι καὶ ἐπίθετοι ποικίλλουσι κατὰ τὰ ἄτομα καὶ δὲν* ἱκανοποιοῦσι φυσικὰς ἀνάγκας. Τοιαύτη εἶναι ἡ γαστρεμαργία, ὡς «παρὰ τὸ δέον»²⁸² πληροῦσα τὴν φυσικὴν πρὸς τὴν τροφήν ἐπιθυμίαν.

Διάφορος τῆς ἐπιθυμίας εἶναι ἡ προαίρεσις. «Οἱ δὲ λέγοντες αὐτὴν ἐπιθυμίαν ἢ θυμὸν ἢ βούλησιν ἢ τινὰ δόξαν οἷζ ἔοικασιν ὀρθῶς λέγειν. οὐ γὰρ κοινὸν ἢ προαίρεσις καὶ τῶν ἀλόγων, ἐπιθυμία δὲ καὶ θυμός, καὶ ὁ ἀκρατὴς ἐπιθυμῶν μὲν πράττει, προαιρούμενός δ' οὐ· ὁ ἐγκρατὴς δ' ἀνάπαλιν προαιρούμενός μὲν, ἐπιθυμῶν δ' οὐ· καὶ προαιρέσει μὲν ἐπιθυμία ἐναντιοῦται, ἐπιθυμία δ' ἐπιθυμία οὐ, καὶ ἡ μὲν ἐπιθυμία ἡδέος καὶ ἐπιλύπου, ἡ προαίρεσις δ' οὔτε λυπηροῦ οὔθ' ἡδέος»²⁸³ Ἡ προαίρεσις κατὰ ταῦτα ἔχει ἠθικόν, δεοντολογικὸν χαρακτῆρα, ὁ ὁποῖος διακρίνει ταύτην οὐ μόνον τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ καὶ τῆς δοξασίας. «Ἡ προαίρεσις ἐπαινεῖται τῷ εἶναι οὐ δεῖ μᾶλλον ἢ τῷ ὀρθῶς, ἡ δὲ δόξα τῷ ὡς ἀληθῶς, καὶ προαιρούμεθα μὲν ἅ μάλιστα ἴσμεν ἀγαθὰ ὄντα, δοξάζομεν δὲ ἅ οὐ πάνυ ἴσμεν»²⁸⁴

Διακρίνει περαιτέρω ὁ Ἀριστοτέλης προαίρεσιν καὶ βούλησιν. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων, ἡ δευτέρα εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ σκοποῦ τῆς πράξεως. «Ἡ μὲν βούλησις τοῦ τέλους ἐστὶ μᾶλλον, ἡ δὲ προαίρεσις τῶν πρὸς τὸ τέλος, οἷον ὑγιαίνειν βουλόμεθα, προαιρούμεθα δὲ δι' ὧν ὑγιανοῦμεν καὶ εὐδαιμονεῖν βουλόμεθα μὲν καὶ φαμέν, προαιρούμεθα δὲ λέγειν οἷζ ἀρμόζει· ὅπως γὰρ ἔοικεν ἡ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι»²⁸⁵.

«Ὅντος δὲ βουλευτοῦ μὲν τοῦ τέλους, βουλευτῶν δὲ καὶ προαιρετῶν τῶν πρὸς τὸ τέλος, αἱ περὶ ταῦτα πράξεις κατὰ προαίρεσιν ἂν εἶεν καὶ ἐκούσιοι»²⁸⁶) Ἀντικείμενον τῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ἀγαθόν. «Ἔστι δ' ἡ βούλησις ἀγθοῦ ὄρεξις».²⁸⁷) «Ἡ δὲ βούλησις... τοῦ τέλους ἐστίν, δοκεῖ δὲ τοῖς μὲν τἀγαθοῦ εἶναι, τοῖς δὲ τοῦ φαινομένου ἀγαθοῦ».²⁸⁸)

Ἡ ἀριστοτελικὴ ἐκδοχὴ τῆς βουλήσεως παρουσιάζει καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις. Κατὰ τὸν Claparède²⁸⁹) χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς βουλήσεως δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ὑπαρξις σκοποῦ, ἀλλ' ἡ μεταξὺ συγκρουομένων σκοπῶν διαμάχη, καθ' ἣν ὑπερισχύει ἡ πρὸς τὰ ἀνώτερα ιδεώδη τάσις. Κριτήριον αὐτῆς εἶναι τὸ ἰδεῶδες καὶ ἀντικείμενον τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἀπλὴ ἐκλογὴ φαγητοῦ ἢ ποιοῦ δὲν ἀποτελεῖ βουλευτικὴν ἐνεργειαν. Τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι κατὰ τὴν βουλευτικὴν προᾶξιν θριαμβεύει ἡ ἀσθενεστέρα, ἀλλ' ἀνωτέρας ποιότητος δύναμις, τῆς ἰσχυροτέρας, ἀλλὰ κατωτέρας ποιοτικῶς. Πραγματοποιεῖται νίκη Δαυὶδ κατὰ Γολιάθ. Ἐὰν τοῦ-

²⁸¹) Ρητ. Α', 11, 1370α 19—25. ²⁸²) Ἡθ. Νικ. Γ', 13, 1118β 20. ²⁸³) Αὐτ. 4, 1111 β 10—18. ²⁸⁴) Αὐτ. 1112α 5—8. ²⁸⁵) Αὐτ. 1111β 26—30. ²⁸⁶) Αὐτ. 7, 1113β 3—5. ²⁸⁷) Ρητ. Α', 10, 1369α 2—3. ²⁸⁸) Ἡθ. Νικ. Γ', 6, 1113α 14—16. ²⁸⁹) L' éducation fonct. 165 κ. ε.

ναντίον ἢ ἀπόφασις ἡμῶν ἠκολούθει τὴν διεύθυνσιν τῆς ἰσχυροτέρας ἔλξεως, δὲν θὰ ἐπρόκειτο περὶ βουλευτικῆς πράξεως. Οἰνοπότης διερχόμενος πρὸ καπηλείου καὶ εἰσερχόμενος εἰς αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει ἰσχὺν βουλήσεως. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει εἰς τὸν ἀνδρεῖον στρατιώτην τὸν ἀψηφοῦντα τὸν κίνδυνον χάριν τῆς πιστῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος. Τὰ αὐτὰ παραδέχεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φρονῶν ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἀνδρείας ὀφείλεται εἰς τὸν σκοπὸν αὐτῆς. «Δόξειεν ἂν εἶναι τὸ κατὰ τὴν ἀνδρείαν τέλος ἡδύ, ὑπὸ τῶν κύκλω δ' ἀφανίζεσθαι, οἷον καὶ τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι γίνεται. τοῖς γὰρ πύκταις τὸ μὲν τέλος ἡδύ, οὐ ἔνεκα, ὁ σίφρανος καὶ αἱ τιμαί, τὸ δὲ τύπτεσθαι ἀλγεινόν, εἴπερ σάρκινοι, καὶ λυπηρόν, καὶ πᾶς ὁ πόνος· διὰ δὲ τὸ πολλὰ ταῦτ' εἶναι, μικρὸν ὄν τοῦ οὐ ἔνεκα οὐδὲν ἡδὺ φαίνεται ἔχειν. εἰ δὲ τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ περὶ τὴν ἀνδρείαν, ὁ μὲν θάνατος καὶ τὰ τραύματα λυπηρὰ τῷ ἀνδρεῖῳ καὶ ἄγοντι ἔσται, ὑπομενεῖ δὲ αὐτὰ ὅτι καλὸν ἢ ὅτι αἰσχροὺς τὸ μὴ»²⁹⁰. Καὶ συμπραίνει ὅτι «οὐ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἀρεταῖς τὸ ἡδέως ἐνεργεῖν ὑπάρχει, πλὴν ἔφ' ὅσον τοῦ τέλους ἐφάπτεται».²⁹¹)

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τῶν ἀριστοτελικῶν διδαγμάτων περὶ τῶν κυριωτέρων ψυχικῶν λειτουργιῶν διεπιστώθη ὅτι ἡ τελολογικὴ κατεύθυνσις ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς ψυχολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς αὐτῶν πρὸς τὰς νεωτέρας δοξασίας πλέον ἢ ἀπαξ προέκυψε καταπληκτικὴ σύμπτωσις γνωμῶν. Λεπτομερεστέρα βεβαίως ἔρευνα ἀνευρίσκει πορὰ τὰ κοινὰ γνωρίσματα καὶ σημαντικὰς τινὰς διαφοράς. Οὕτως ἐνῶ κατὰ τὴν νεωτέραν βιολογικὴν ψυχολογίαν ὁ σκοτὸς τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν εἶναι κυρίως χρησιμοθηρικὸς, κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀντίληψιν πλείστα ψυχικαὶ λειτουργίαι ὑπάρχουσιν οὐ μόνον «τοῦ ζῆν ἔνεκεν», ἀλλὰ καὶ τοῦ «εὖ ζῆν»,²⁹² «τοῦ εὖ ἔνεκα»²⁹³.

Σπουδαιότερα εἶναι ἑτέρα διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κατευθύνσεων. Κατὰ τὴν νεωτέραν ἡ ψυχικὴ καὶ δὴ ἡ νοητικὴ ἐνέργεια εἶναι ἀπότοκος τῆς πράξεως. Κατὰ τὸν Piaget²⁹⁴) ἡ νοημοσύνη τοῦ παιδὸς βαίνει ἐκ τῆς πράξεως εἰς τὴν θεωρίαν. Ἡ μετάβασις ἐκ τῆς πρώτης εἰς τὴν δευτέραν ἐπιτυγχάνεται διὰ μεταθέσεως ἐπὶ τοῦ νοεροῦ πεδίου ἐνεργειῶν κατ' ἀρχὰς ἐκτελουμένων ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς δράσεως. Ἡ ἐμπρόγματος ἀρίθμησις, ὡς γνωστόν, προηγεῖται τῆς νοεράς.) Κατὰ²⁹⁵ τὸν Ἀριστοτέλη τὸναντίον ἡ θεω-

²⁹⁰. Ἡθ. Νικ. Γ', 12, 1117 β 1 — 9. ²⁹¹) Αὐτ. 15 — 16. ²⁹²) Πολιτικά Α', 2, 1252 β 31 — 32. ²⁹³) Περί αἰσθ. 1, 437 α 1. ²⁹⁴) Le jugement et le raisonnement chez l' enfant 1924 κεφ. 1, δ, 2. ²⁹⁵) Rignano Psychologie du jugement 1927 σ. 99.

ρία καθοδηγεῖ τὴν πράξιν. Ἡ ἐνέργεια εἶναι τὸ συμπέρασμα συλλογισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν μείζονα πρότασιν σχηματίζει ἡ ἐπιθυμία καὶ τὴν ἐλάσσονα ἡ αἴσθησις, ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων ἢ ἡ νόησις. «Ποτέον μοι ἡ ἐπιθυμία λέγει, τόδε ποτόν, ἡ αἴσθησις εἶπεν ἢ ἡ φαντασία ἢ ὁ νοῦς, εὐθύς πίνει». ²⁹⁶⁾ «Σκεπάσματος δέομαι, ἱμάτιον σκέπασμα, ἱματίου δέομαι· οὐ δέομαι ποιητέον, ἱματίου δέομαι, ἱμάτιον ποιητέον». ²⁹⁷⁾

Αἱ διαφοραὶ ὁμοῦς αὐταὶ δὲν αἴρουν τὸν κοινὸν τελολογικὸν χαρακτήρα τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας.

²⁹⁶⁾ Π. ζ. κινήσεως 7, 701α 12 — 3. ²⁹⁷⁾ Αὐτ. 17 — 20.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
1. Ἡ ἔννοια τῆς τελολογικῆς ψυχολογίας	7
2. Ἡ τελολογικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους	13
3. Ἡ σκοπιμότης ἐν τῷ ὀργανικῷ κόσμῳ	20
4. Ἡ σκοπιμότης τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν	25
α) Ἡ σκοπιμότης τῶν γνωστικῶν λειτουργιῶν	27
β) Ἡ σκοπιμότης τῶν συναισθημάτων	34
γ) Ἡ σκοπιμότης τῶν ὀρέξεων	41
5. Συμπέρασμα	49